

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ · 2 · 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Інститут історії НАН Білорусі, Білорусь

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВИЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Маргіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV · 2·2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Belarus

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Стаммі

PÉTILLON J.-M., CATTELAİN P. Experimental Evidence of Spear-thrower Use in the Late Upper Palaeolithic (Upper Magdalenian) from the Isturitz Cave Site, Pyrénées-Atlantiques, France

MANKO V. O., CHKHATARASHVILI G. L. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe

EVERILL P., MURGULIA N., BENNETT R., LOMITASHVILI D., BURNELL K. Authentic and Therapeutic Engagement with the Past for Veterans at Nokalakevi, Georgia, and on Breaking Ground Heritage Projects in the UK

FORNASIER J., BUISKYKH A. V., KUZMISHCHEV O. H. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-)Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period

Articles

- 5 ПЕТІЛЬЙОН Ж-М., КАТТЛЕН П. Експериментальні докази використання списометалки в пізньому верхньому палеоліті (верхній мадлен) з печери Істюриц, Атлантичні Піренеї, Франція
- 19 МАНЬКО В.О., ЧХАТАРАШВІЛІ Г.Л. Закавказзя та неоліт Східної Європи
- 53 ЕВЕРІЛЛ П., МУРГУЛІЯ Н., БЕННЕТ Р., ЛОМІТАШВІЛІ Д. Автентична й терапевтична взаємодія ветеранів із минулим у Нокалакеві в Грузії та в британському проєкті «Breaking Ground Heritage»
- 67 ФОРНАСЬС Й., БУЙСЬКИХ А. В., КУЗЬМИЩЕВ О. Г. Міське планування з божественним захистом? Про розташування (при)міських святилищ в Ольвії Понтійській в архаїчно-класичний період

Публікації археологічного матеріалу
(Наукові фонди Інституту археології НАН України)

КОТЕНКО В. В. Елліністична розписна кераміка з Ольвії
ШЕВЧЕНКО Т. М. Теракотові вівтарика з Ольвії
ТЕСЛЕНКО І. Б., МИРОНЕНКО Л. В. Кераміка середньовічного Білгорода: матеріали розкопок 1969, 1971 рр.

Publication of Archaeological Material
(Scientific Repository of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine)

96 KOTENKO V. V. Hellenistic Painted Ceramics from Olbia
105 SHEVCHENKO T. M. Clay Miniature Altars from Olbia
128 TESLENKO I. B., MYRONENKO L. V. Ceramics of the Medieval Bilhorod: Excavation Materials of 1969, 1971

Хроніка

До 60-річчя Віктора Петровича Чабая
Віктору Афанасійовичу Косаківському – 60!

News Review

153 To the 60th Anniversary of Viktor Petrovych Chabai
155 Viktor Afanasiiovych Kosakivskyi is 60!

© Т. М. ШЕВЧЕНКО* 2022

ТЕРАКОТОВІ ВІВТАРИКИ З ОЛЬВІЇ

Прямокутні вівтаріки зі стандартними рельєфними сценами на чотирьох сторонах відомі в багатьох античних центрах. Серія їх фрагментів, знайдених у ботросі на Центральному теменосі Ольвії, публікується вперше і дозволяє визначити ареал найчисленніших знахідок аналогічних виробів у Понтійському регіоні. Аналізуються причини їх поширення і можливість виготовлення в Ольвії.

К л ю ч о в і с л о в а: елліністичний період, Ольвія Понтійська, теракота, вівтар, тиміатерії, ботрос.

Мініатюрні прямокутні вівтарі зі стандартними рельєфними сценами на сторонах відомі в багатьох античних центрах Причорномор'я. Це невеликі теракотові вироби з жертвовною поверхнею, що використовувалася для розкурювання пахощів або приношень. Глиняні тиміатерії у вигляді невеличких вівтарів відомі в західній науковій літературі як арули, від латинського «arula» – зменшеної форми слова «ara» (лат. «вівтар, домашнє вогнище»). У літературі, присвяченій Північному Причорномор'ю, такі вироби називають «вівтаріки».

Аналіз значної кількості тиміатеріїв різної форми дозволив С. Явісу розподілити їх на ті, що використовувалися для утримування жарин, і ті, в яких розкурювали пахощі та покладали пожертви. Основна відмінність між ними полягає в об'ємі «жертвовної» поверхні. Якщо перші мають 0,20–0,30 м², то другі — до 0,10 м² (Yavis 1949, p. 171). Аналізована серія вівтаріків належить до найменших із таких виробів.

Увага буде зосереджена на тих арулах, які можна назвати стандартними через повторювані чотири багатофігурні композиції на їхніх стінках. Угорі рельєфи прикрашає складнопрофільований карниз, дентикул. Уважається, що він імітував балкову конструкцію перекриття храму. Над ним по кутах – пальмети, аналогічні тим, що прикрашали дахи храмів. На вівтаріках

простір між ними в окремих випадках заповнюється рослинним орнаментом. Деталі орнаменту бази також стандартні: вона зроблена у вигляді іонічного кіматію, прикрашена овами та стрілками між ними. Чотири сторони такого виробу виготовлялися у формах, після чого їх з'єднували, шви загладжували, поверхню окремих із них розмальовували фарбами. Угорі виробу приєднували виготовлену вручну жертвовну частину. Часто на ній фіксуються сліди золи.

Не раз висловлювалося припущення, що ці мініатюрні вівтарі копіювали якийсь великий вівтар. Та досі цей оригінал не знайдено і невідомо, де він існував, якщо існував узагалі. Походження цього типу арул із рельєфами на стінках дискутується давно (Wuilleumier 1929; Burr Thompson 1962; Vogeikoff-Brogan 2000). Перша гіпотеза пов'язувала їхнє коріння з Південною Італією, зважаючи на значну кількість таких знахідок у Тарасі (Wuilleumier 1929, p. 68-69; Davidson 1952, p. 131). Більше підтримки отримало припущення про походження з Афін через тотожність сюжетів рельєфним посудинам, зокрема й т. зв. «мегарським» чашам (Schwabacher 1941, p. 185-188; Burr Thompson 1962, p. 259-260; Vafopoulou-Richardson 1991, p. 51, тощо). Утім, зараз і афінське походження цих арул піддається сумніву. Адже в Афінах на схилі С14 знайдено археологічно цілий екземпляр, виготовлений у свіжій формі, однак із глини, не властивої аттичній (Vogeikoff-Brogan 2000, p. 329-330, fig. 26).

Цікаво, що саме в понтійському регіоні арули цього типу набули чи не найширшого вжитку (рис. 1). Досі вони залишаються маловідомими або просто неопублікованими. А між іншим, саме тут могли бути центри, де їх виготовляли.

Стаття покликана заповнити цей пробіл у знаннях і каталогізувати раніше лише згадані в літературі численні фрагменти зазначених виробів із Центрального теменоса Ольвії (Леви 1959, с. 16). Із них у науковий обіг було введено лише найкраще збережений (рис. 2) (Леви

* ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Наукових фондів, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashchechenko@yahoo.com

Рис. 1. Місця знахідок вітварики із рельєфними зображеннями богів у Північному Причорномор'ї.

Fig. 1. Places of finds of arulae with relief images of gods in the Northern Black Sea region.

1970, с. 46, № 39, табл. 21). На цій ділянці працювала майстерня коропласта, біля якої була цистерна, що слугувала ботросом. У цистерні знайдено цілі серії однакових фігурок, їх частин, бракованих виробів і форм для виготовлення теракот. 75 фрагментів із них належали аналізованим зразкам арул. Два фрагменти – арулам іншого типу, без рельєфних композицій.

Фрагменти аналогічних моделей вітварів знайдено в Ольвії також на ділянках житлових кварталів, переважно в багатих будинках і садибах (Фармаковский 1912, с. 75-76, рис. 49–52; Bilde 2005, с. 215; 2010, pl. 344, P-169; Шевченко Т. 2020). У Херсонесі, в самому місті і на хорі, відомо 11 арул цього зразка та 16 окремих фрагментів (Шевченко А. 2016, табл. LXXIII—LXXVI, № 467–494). Зважаючи на місця знахідок, можна припустити, що вони належали щонайменше 11 зразкам, тобто загалом на сьогодні відомо принаймні 22 вироби. У Калатісі, а ще більше на поселенні його хори Албешті — разом щонайменше 7 одиниць (Канараке 1969, рис. 38–40, с. 64, 65; Vuzoianu, Bărbulescu 2008, pl. XCI, nos R41-46; Panait-Birzescu, Sirbu, Gluzsek 2019, p. 46, no. 37). 13 фрагмен-

тів, із яких кілька могли належати тим самим зразкам, відомо в Тірі (Клейман 1980, с. 99-100, кат. 13, рис. 2: 6; Савельєва 2021, с. 235, рис. 1). Три фрагменти рельєфів є серед матеріалів Амиса (Sumerer 1999, Taf. 34, A VI 11; Sümer, Turgut 2010, p. 110, res. 17, 18). По одному фрагменту відомо в Горгіппії (Алексеева 1997, табл. 192, № 117), Мірмекії (Денисова 1981, с. 57-58, табл. XV) та Пантікапей (Ильина, Муратова 2008, с. 305, илл. III:2).

Значну кількість причорноморських знахідок можна порівняти з 8 зразками, відомими в Тарентумі (Bilde 2004, p. 4), що раніше стало приводом для гіпотези їхнього походження з того регіону. П'ять таких знайдено в Афінах і чотири в Коринфі. Також по одному чи кілька такі вітварики відомі в інших античних центрах, а саме в Трої (Burg Thompson 1963, pl. LVII, no. 293), можливо, в Прієнах (дентикул та орнаменти повністю збігаються, рельєфи не збереглися: Törpgerwein 1976, S. 144, Taf. 87, no. 604). Форма для виготовлення аналізованих арул відома в Сиракузах. Нещодавно опубліковано фрагмент форми з Білгород-Дністровського музею, документація походжен-

Рис. 2. Фрагментований вітварик: 3 сторони зі сценами з Діонісом, Аполлоном, Зевсом.
 Fig. 2. A fragmented arula: 3 sides showing scenes with Dionysus, Apollo and Zeus.

ня знахідки якого втрачена під час Другої світової війни (Савельєва 2021). Навіть якщо ми не знаємо достеменно, чи на сусідній з музеєм Тірі було знайдено форму, то можемо з певністю сказати, що вона використовувалася в регіоні, у Північному Причорномор'ї.

Датування знахідок із Херсонеса, Ольвії та Калатіса відносно і спирається на порівняльні характеристики. Бракує вузько датованих закритих комплексів. Арули цього зразка з Еретрії, Тарента, Капуї датуються межею IV–III ст. до н. е. (Besque 1971, pl. 84, nos D376, D3814, D3815). Їхні аналоги з афінської агори відносять до часу до середини III ст. до н. е. (Ving Thompson 1962, p. 259-260) або до кінця II ст. до н. е. (Schmidt 1994, S. 34, No. 20, Taf. 6d). В Ольвії більшість знахідок виявлено у найглибшому ботросі. Його датування обмежується періодом від другої половини III до першої половини II ст. до н. е.

Дискусії можуть викликати випадки, де стандартні зразки рельєфів на цих вітвариках

знали модифікації. Адже вони гіпотетично можуть слугувати аргументом на користь місця розробки цих типових сцен. На Делосі подібним до стандартного є фрагмент верхньої частини з дентикулом та іншим декором (опублікований верхом донизу в реконструкції). Він поєднаний із рельєфом, відмінним від традиційних для таких арул (Barrett 2011, fig. A83, A84, no. T3675a).

Однак в іншому світлі повинні розглядатися вироби, де «стандартні» сцени використані на нетипових вітвариках або їх імітаціях. Поява таких рельєфів на зразках різних виробів справедливо пояснюється тим, що ці зображення стали стоковими типами, які прикрашали і рельєфний посуд, і арули (Merker 2000, p. 278). Варіації цих арул відомі в Коринфі. Цікавий зразок у вигляді круглого вітваря з рельєфними зображеннями, подібними до аналізованих тут (Merker 2000 V14, pl. 62, c. 278). Він містить зображення богині у високому головному уборі зі скіпетром і кіфареда. На ще одному зраз-

Рис. 3. Фрагментований вівтарик: 2 сторони зі сценами з Нікою, Діонісом.

Fig. 3. A fragmented arula: 2 sides showing scenes with Nike and Dionysus.

ку сцена з Діонісом займає лише незначне місце на площині стінки вівтаря (Davidson 1952, pl. 65, № 889, p. 131). Зображення грубіше та примітивніше, ніж на типових вівтариках. Сам виріб більший і є місцевою «реплікою» приві-

зних зразків. Ті самі персонажі постають і на глиняному полісі, однак показані по-іншому (Merker 2000, V17). Тут кіфаред зображений стоячи, Артеміда — в короткому хітоні. Аналогічні сюжети — на інших подібних виробках, які

Рис. 4. Фрагментований віттарик: 2 сторони зі сценами з Діонісом, Аполлоном.

Fig. 4. A fragmented arula: 2 sides showing scenes with Dionysus and Apollo.

автор визначає як головні убори (Merker 2000, р. 269-270, V15, V16).

Посудиною, прикрашеною типовими для вітвариків зображеннями, є ситула з Ольвії. Це давня знахідка селян на некрополі. Як і вітварики, вона прикрашена рядом з ов, такими самими рельєфами, а нижче – вінком із листя й плодів, можливо плюща, ще нижче — рельєфами з боротьбою кінних і піших воїнів. Її не раз аналізували в літературі (Фонь-Штерн 1902; Bilde 2005 з літ.). Можна пов'язати походження знахідки з некрополя та сюжети, що зображують уявлення про життя після смерті. Це дозволяє вбачати подібний зміст ритуалів, що проводилися, зокрема, в Ольвії, за допомогою арул із такими самими сюжетами. Культ героїзованих померлих і уявлення про їхнє життя після смерті були частиною родинної релігії та культур, що проводилися в межах сім'ї зокрема.

Без сумніву, ті самі форми застосовувалися для виготовлення рельєфів на моделях вітварів, незалежно від того, де їх продукували. Висловлювалося припущення, що такі арули виготовляли в Херсонесі (Шевченко А. 1995, с. 157; 2016, с. 82-85). На підставі знахідок значної їх кількості біля майстерні коропласта, в ботросі на теменосі, можна припустити виготовлення їх також в Ольвії. Глина, з якої сформовано майже всі знахідки, типова для місцевої продукції¹.

Як і херсонеські, більшість ольвійських зразків було виготовлено у кінці III—II ст. до н. е. Датування херсонеських базується переважно на чіткості відтиску, в окремих зразках вбачалася досить пізня дата виготовлення — I ст. до н. е. (Шевченко А. В. 1995, с. 158). За визначенням часу побутування інших матеріалів (Леви 1959), верхню дату зразків з ольвійського ботроса можна звзяти до першої половини II ст. до н. е. Про датування багатьох арул цієї серії II ст. до н. е. свідчать також особливості техніки виготовлення публікованих тут фрагментів. Фіксуються сліди вирівнювання поверхні за допомогою зрізання верхнього шару глини гострим інструментом. Цей прийом був властивий ольвійській коропластиці з II ст. до н. е. Інші способи обробки виробів до випалу також властиві місцевій майстерні (див. Каталог).

Раніше було висловлено припущення, що вгорі по кутах таких вітвариків — сфінкси, хоча

воно не було підтримане і з часом втратило актуальність (Шевченко 1995, с. 158; пор. 2016, с. 92). На зразках із чіткішим рельєфом добре видно акантове листя по кутах (Vafopoulou-Richardson 1991, р. 51, fig. 59–61). Ці мініатюрні копії імітували справжні вітварі, які нерідко прикрашали акантовим листям розташованим саме в такий спосіб (NY Carlsberg... 1907, pl. IV, no. 53).

Рослинний декор між пальметами видно далеко не на всіх зразках. Він виконаний у низькому рельєфі, тому його відсутність могла бути спричинена спрацьованістю форми. Орнамент має свої аналоги в теракоті: діадема на фігурці богині II—I ст. до н. е. з Західного Пелопонесу прикрашена так само (Burn, Higgins 2001, р. 82-83, no. 2174, pl. 32). Цей факт ще раз підтверджує використання типових рельєфних зразків при створенні аналізованого типу арул.

Часто простір між пальметами не заповнений, заглажений, а в окремих випадках має оригінальний декор. На одному зразку з ольвійського ботроса на місці рельєфних зразків фарбою намальовано червоної лінії над карнизом та орнамент червоною фарбою у вигляді дуги, що сягає верхнього краю вітварика, з променями, які відходять від неї (Кат. № 7). На іншому — над рослинним оздобленням частково вцілів ряд ще однієї частини орнаменту, утвореного, скоріше за все, рядом дрібних вертикальних виступів. Причому сам рослинний орнамент відрізняється від інших: містить не лише завитки, а й дрібні пальмети (рис. 9:7,8, Кат. № 37, 38). Ці варіації можуть бути додатковим доказом виготовлення вітвариків на місці, в Ольвії.

Цю та іншу інформацію щодо серії арул з ольвійського теменоса містить Каталог, поданий у статті. Завдяки каталогізації відомо, що серед майже 2000 фрагментів теракот із ботроса Ольвії 75 належали арулам аналізованого зразка. Значну кількість фрагментів вдалося поєднати, що дало 61 пункт каталогу. Підрахунок їх за окремими деталями рельєфних сцен дозволяє зробити висновок, що фрагменти належали щонайменше 9 вітварикам. При його проведенні враховувалося, що гіпотетично окремі фрагменти, хоч і не мають спільних сторін, могли належати одному виробу. Тому рахувалась можлива мінімальна кількість виробів. Підраховувалося, скільки разів повторена певна деталь зображення, а тоді ці підрахунки порівнювались між собою. Таким чином отримано кількість — 9 вітвариків, що є мінімально мож-

¹ Висловлюю вдячність В. Котенку за порівняльну характеристику глини. За її висновком, серед цих ольвійських арул відсутні вироби з херсонеської глини, яка має близькі але відмінні ознаки.

Рис. 5. Фрагменти рельєфів зі сценою із Зевсом.
 Fig. 5. Fragments of reliefs showing scenes with Zeus.

ливою і дає підстави зазначати «щонайменше 9 виробів». Фрагменти, які не мають спільних сторін і лише гіпотетично належали до одного виробу, позначено окремими пунктами каталогу із вказівкою на спільні ознаки з іншими фрагментами. Каталог містить дані про місце знахідки, глибину ботроса, на якій її було зафіксовано, а у випадку знахідки поза ботросом – інформацію про її контекст. Наступним пунктом в інформації є розміри фрагмента, характеристики матеріалу виготовлення, стан збереженості, техніка виготовлення, короткий опис особливостей зображення і слідів процесу виготовлення зразка.

За характеристиками глини можна зробити висновок, що більшість зразків виготовлена з подібної за складом і кольором глини. Кілька з них мають сліди білої обмазки або фарби на поверхні (кат. № 6, 7, 34, 36, 37, 47). В окре-

мих випадках за характеристиками глини, а також за способом обробки зроблено припущення про належність нез'єднаних між собою фрагментів до одного виробу.

Спільними рисами техніки виготовлення всіх зразків є використання чотирьох форм. Кожна зі сторін була виготовлена в окремій формі, потім сторони з'єднувалися між собою. Шви загладжувалися зсередини, в рідкісних випадках — і по зовнішній стороні, від чого залишалися сліди безпосередньо на рельєфних зображеннях. Для покращення фіксації на шви зсередини накладалися шматки глини, яку вирівнювали пальцями або інструментом. Виріб залишався порожнім всередині, лише на верхню частину накладалася вручну виготовлена тонка увігнута пластина, що утворювала жертвне місце вівтарика. Фрагментів цих пластин найменше серед публікованих, оскільки вони є

Рис. 6. Фрагменти рельєвів зі сценою з Діонісом.

Fig. 6. Fragments of reliefs showing scenes with Dionysus.

невизначними і найгірше фіксуються в процесі розкопок, якщо виявлені окремо. На жодному зі згаданих фрагментів не виявлено слідів золи.

Цей факт в подальшому слід порівнювати з іншими зразками, які були в ужитку і знайдені в інших контекстах.

Рис. 7. Фрагменти рельєфів із зображенням Ніки.
 Fig. 7. Fragments of reliefs showing scenes with Nike.

Нижній край цілого виробу зазвичай вирівнювався притисканням до горизонтальної поверхні. Біля нього всередині вітгара поверхня вирівнювалася гострим інструментом. Зрізався верхній шар глини. Після цього вироби вкривали шаром ґрунтовки, в деяких випадках розмальовували, а тоді піддавали обпалу.

Вироби відрізняються один від одного чіткістю рельєфу, на що впливав, зокрема, ступінь спрацьованості форми. Також є особливості в обробці поверхні, вказані в Каталозі знахідок із теменоса. Серед особливостей — використання інструментів при обробці після формування виробу або обробка поверхні лише пальцями. Також далеко не завжди використовувалася фарба при декоруванні виробів, часто вона наносилася безпосередньо на глину, без обмазки. Важливим є момент формування верхньої частини виробу. Висота ділянки над дентикулом між пальметами на різних виробках — різна. Це впливає на загальну висоту виробів, яка для деяких дослідників слугує показником першості у виготовленні їх в тому чи іншому центрі. Зараз можна робити висновки, що висота виготовлених в одному місці виробів, знайдених на ольвійському теменосі, варіює у верхній частині в межах 1 см. Таким чином, такий показник, як розміри, навряд чи є вирішальним у визначенні походження вітгариків.

Неоднозначне в науковій літературі також трактування образів, представлених на рельєфах. Різні версії співіснують вже понад століття. Рельєфи об'єднані в такі сцени. По-перше, Ніка показана вліво, у русі. У простягненій правій руці вона тримає вінок, від яко-

го розвіваються довгі стрічки. Рукою вона тягнеться до шолома, що увінчує трофей. Шолом прикрашено пір'ям, на рівні під ним вперед простягнуто спис. На трофей також прикріплено круглий щит. Усе це встановлено на вузьку основу, вкопану в невисокий кам'яний насип.

На наступній стороні вітгариків чоловік головою обернений до жінки, його права рука витягнута за її плечима, у ній він тримає скипетр, ледь нахилений за головою жінки. У лівій руці — тризуб, на вершні якого розташоване над його плечем. Чоловік напівоголений, із гіматієм на лівому плечі, задрапірованим довкола талії. Жінка одягнена в пеплос, підперезаний під грудьми. У правій опущеній руці — ойнохоя; ліва — зігнута в лікті, піднята до плеча. Не виключено, що довга тонка риска від ойнохої вниз, може позначати цівку вина, що виливається з нахиленої вперед посудини під час uzливання.

На третьому рельєфі: оголений чоловік сидить на стільці, застеленому одягом, тримаючи в руках кіфару. Права нога підігнута під стілець, ліва — дещо витягнута вперед. Він обернений боком до богині у невисокому волосі на голові. Вона повністю задрапірована, в підперезаному під грудьми хітоні, звислому з плеча гіматії стоїть з опорою на праву ногу, із ледь зігнутою лівою ногою. Ліва рука замотана в гіматії, права витягнута до ліктя, тримає жезл. Богиня напівобернена до кіфареда, її волосся спускається на плечі.

І нарешті Діоніс з менадою та силеном. Оголений Діоніс по центру, головою обернений до менади, що наблизилась до його обличчя, а правою рукою обіймає його голову. З його пра-

Рис. 8. Фрагменти рельєфів зі сценою з Аполлоном.
Fig. 8. Fragments of reliefs showing scenes with Apollo.

вого плеча спадає навскоси до талії, скоріше за все, шкура. Пасмо довгого волосся спускається на плече. Менада показана в русі, одяг огортає талію, спадає з ліктя правої руки. На ліву руку Діоніса налягає силен, зображений боком впритул до нього.

Не викликають сумніву образи, об'єднані в такі сюжети на двох сторонах: діонісійський і вінчання трофею. А от чоловік із тризубом з жінкою з ойнохоєю трактуються по-різному: або Зевс і Геба/Фетида, або Посейдон і Амімона/Амфітрида. Кіфаред із жінкою зі скіпетром найчастіше інтерпретується як Аполлон з Артемідією або Лето, проте деякі дослідники вбачають в них Орфея й Кору Персефону.

У більшості версій трактування сюжету не пов'язані між собою. Можна сприймати їх як набір образів основних богів пантеону: Зевс, Діоніс, Аполлон, лише Ніка була зазвичай другорядним божеством, а культ її залежав від інших. В одній з останніх версій сцени на цих вітварях показують уявлення про послідовні етапи життя після смерті (Bilde 2015). Це, по-перше, рельєф, де зображена богиня, з якою пов'язана сама героїчна смерть: Ніка увінчує трофей. По-друге, це Амінома з ойнохоєю для води і Посейдон-Аїд, які нагадують про перехід у підземний світ. На третій стороні вітваря показано вхід у підземний світ, де Орфей грає на кіфарі, а пра-

вить Кора-Персефона. І нарешті святкування в потойбічному світі, обіцяні для послідовників Діоніса, на четвертій стінці вітваря.

Кожна з версій трактування самих сюжетів і зв'язку між ними цікава, однак потрібні додаткові докази з культових ділянок для аргументації. Оскільки письмових свідчень про використання вітвариків у культах немає, як і зображень в образотворчому мистецтві, важливим стає археологічний контекст знахідок. І тут публікація цілої серії таких виробів з ольвійського теменоса видається дуже вчасною. На Центральному теменосі, крім інших споруд, функціонували храми на честь Зевса й Аполлона Дельфінія. Залишки цих архітектурних споруд віднесено до культів зазначених богів з огляду на численні присвяти у вигляді графіті (Леви 1985, с. 68-80). Ботрос, у якому виявлено аналізовані теракоти, розташовувався неподалік від них у межах священної ділянки. Храми, збудовані в V ст. до н. е., функціонували в час заповнення ботроса, у III–II ст. до н. е. Таким чином, рельєфні сцени на аналізованих вітвариках принаймні для мешканців Ольвії позначали вшановуваних тут богів. Бог із тризубом для них був Зевсом, а не Посейдоном, а бог із кіфарою — Аполлоном, а не Орфеєм. Відповідно, ольвійських шанувальників порядок основних персонажів

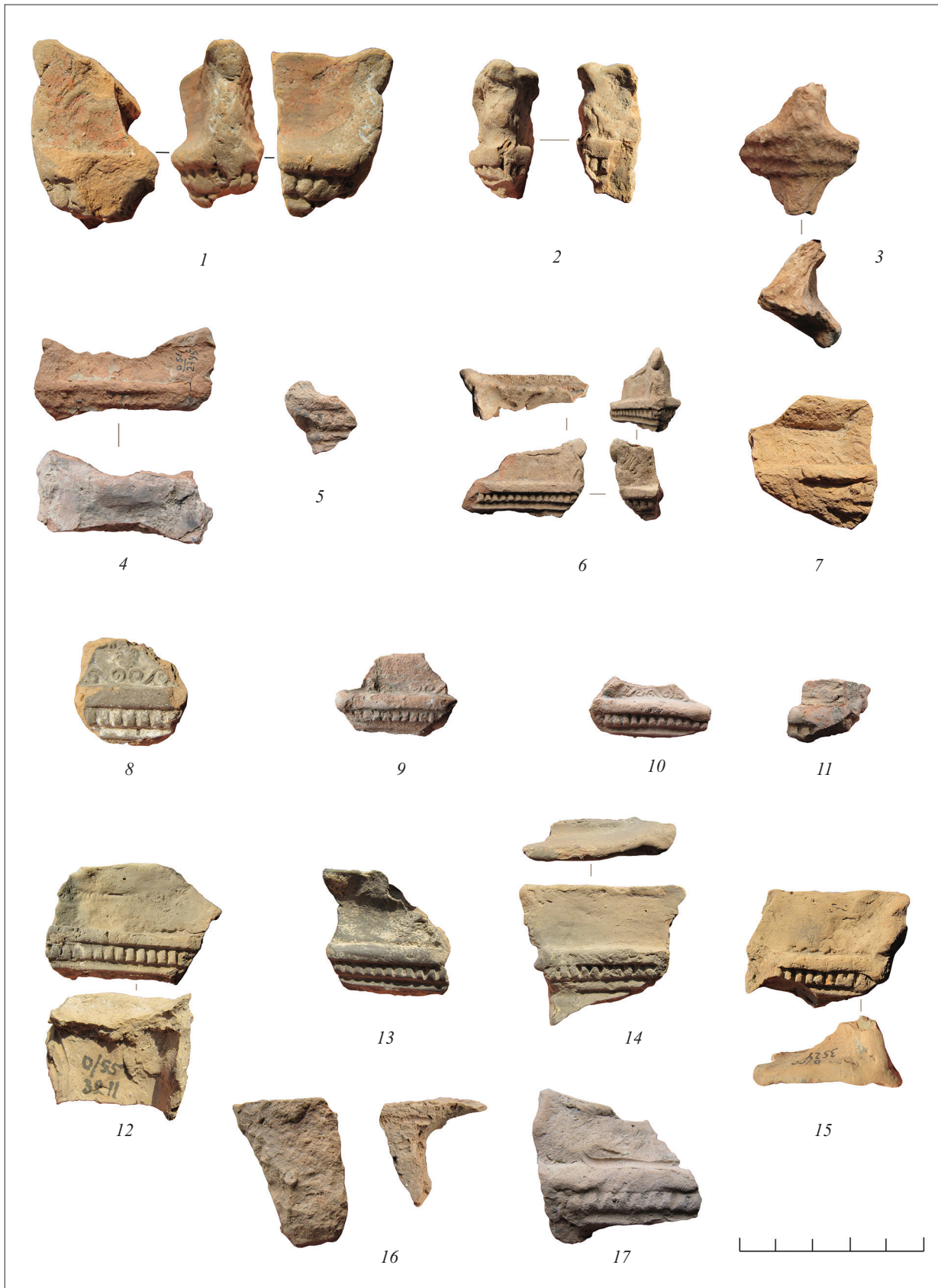

Рис. 9. Фрагменти верхніх частин віттариків, прикрашених дентикулом.

Fig. 9. Fragments of arulae's upper parts decorated with denticule.

Рис. 10. Фрагменти нижніх частин вівтариків, прикрашених овами.
 Fig. 10. Fragments of arulae's lower parts decorated with egg-and-dart.

у сценах на цих тиміатеріях був таким: Зевс, Ніка, Діоніс, Аполлон.

Можливо, саме сюжети як набір основних культів стали причиною раптового поширення таких арул в усьому грецькому світі. І вони є відповіддю на це питання, яке часто постає в літературі (Vaforoulou-Richardson 1991, с. 51). Однак варто зазначити, що для Калатіса, Херсонеса й Ольвії це не єдині типи теракот, які в той самий час і за той самий короткий період набули значного поширення. Поряд із ними в тих самих центрах використовували стандартні підвісні протоми богинь на фоні розвіяного покривала та юнаків Еротів з опущеними крильми, погруддя-тиміатерії.

І погруддя-тиміатерії, і мініатюрні вівтарі доповнювали релігійні ритуали, що проводилися вдома, або можливо зосереджували їх навколо себе, як це було у випадку стаціонарних вівтарів (Шевченко Т. 2021). Арули знаходять найчастіше в житлових будинках і в громадських святилищах античних центрів Понтійського регіону.

Усі вказані типи теракот, спільні для понтійських центрів, знайдено в контексті найбільшого ботроса Центрального теменоса Ольвії. Найчисленнішими образами, втіленими в тера-

котах із ботроса, є аж ніяк не дискусійні зображення на стінках вівтариків. Це фігурки Матері богів. Їх тут абсолютна більшість. Також багато образів пов'язані з культом Афродіти. Наступні за кількістю діонісійські персонажі, зокрема й форми для їх виготовлення. Також серед форм є фрагменти кількох однакових, що зображають кіфареда.

Якщо ж припустити, що в ботрос потрапили матеріали з майстерні коропласта, зв'язок між собою культових зображень у ньому перестає бути очевидним. Ми не знаємо, на чій потреби була розрахована продукція майстерні в конкретний відрізок часу: лише одного святилища чи всього поліса. Оскільки більшість зразків із теменоса мають свої аналоги серед знахідок у житлових кварталах, то не варто виключати, що їх виготовляли на теменосі для використання в домашніх культах.

Знахідки таких виробів в інших частинах Ольвії, а саме на ділянці житлових кварталів, вказують на місце їх використання в культовій діяльності. Можна припустити, що мешканці поліса могли придбати їх у святилищі для потреб родинних культів. Зображення різних богів на одному виробі могло відображати потребу вшанувати одразу багатьох богів під час культових дій удома.

Рис. 11. Частини жертвних поверхонь віттариків.

Fig. 11. Parts of arulae's offering surfaces.

Указана у звітній документації інформація дозволяє уточнити, що в ольвійському ботросі віттарики розташовувалися на значній глибині — від 4,4 м до 8,0 м (Леви, Карасев 1955; 1956). Можна припустити, що перший викид до ботроса відбувся одномоментно. У нього потрапили речі, зібрані після очистки території теменоса або лише майстерні коропласта від залишків сакральних речей, які не можна було викидати поза межами теменоса. У межах цього найглибшого шару відкладень ботроса зафіксовано перемішані фрагменти тих самих виробів. Два фрагменти віттариків цієї серії було знайдено на ділянці теменоса поза ботросом. Контекст їх знахідок також був багатий на теракотові зображення богів (Каталог, № 5 і 7).

Багато зразків мають сліди дії вогню вже на готовий виріб на різних ділянках їх висоти, а також на зламах. Перебувати у вогні вони могли вже всередині ботроса. До ботроса всі арули потрапили вже розбитими. Використання ботроса для продовження принесення пожертв зумовлювало подальше руйнування матеріалів у ньому. Аналіз культової поверхні зразків із ботроса дозволяє припускати, що лише деякі з них були в ужитку до того, як потрапили в ботрос. Сліди золи на різних поверхнях фрагментів могли залишитись після культових дій, здій-

снених над ботросом після того, як туди потрапили ці вироби.

Центральний теменос був, найімовірніше, місцем, де виготовляли ці арули. Тут знайдено фрагменти щонайменше 9 таких виробів; деякі з них виготовлені з певними недоліками, варіаціями декору, зробленого після виготовлення у формі, більшість не були в ужитку. Цікаво, що більшість відтиснуті в спрацьованій формі. Тобто матриця, можливо привізена, використовувалася багато разів.

Зрозуміло, що найпевнішим доказом виготовлення аналізованих арул в Ольвії були б знахідки форм для їх виготовлення. У тому самому контексті ботроса на Центральному теменосі знайдено кілька десятків форм, і проблему відсутності їх публікації найближчим часом буде розв'язано. Та навіть на цьому етапі можна вказати, що ці форми, за кількома винятками, відрізняються від теракот, знайдених у тому самому контексті. Тобто понад 1000 зібраних фрагментів теракот не відповідають формам, які знайдено разом із ними. Ця ситуація аналізуватиметься в окремій публікації, а розгляд конкретного типу теракот показує, що відсутність форми при наявності серії однакових виробів у ботросі біля ділянки майстерні не є винятком. Тож є підстави вважати Ольвію одним із центрів виготовлення типових для Причорномор'я арул у II ст. до н. е.

Каталог

1. Фрагментований віттарик (O-55/3474+3470). Рис. 2.

Ботрос, глиб. 5,8—6,5 м.

Вис. 9,2 см, вціліла шир. 6,0 × 6,0 см. Глина коричнева, перепалена до сірого кольору на внутрішній поверхні та

на зовнішній одній грані, з незначними домішками кварцу й слюди.

Склесний із двох фрагментів. Уціліло три сторони з сюжетними зображеннями: Зевс і його супутниця (ноги персонажа оббиті), Аполлон та його супутниця, Діоніс із супутниками (вціліла центральна частина фігурки мена-

ди, ноги від колін і верхня частина голови Діоніса оббиті). З архітектурного оздоблення вціліли один верхній і нижній кути. Кути між окремо виготовленими сторонами заглажені зсередини. Поверхня виробу всередині вирівнювалася пальцями, на одній стороні (з зображенням Діоніса) короткими рухами гострим інструментом. Самі зображення не підправлялися, мають доволі чіткі обриси після виготовлення у формі. Виняток становить лише пальмета на розі верхньої частини вівтаря, що зберегла лише обриси. Площина між пальметами не мала рельєфного оздоблення, можливе розмалювання не збереглося. Ділянка під пальметами прикрашена дентикулом, внизу базу вівтарика оперізує рядок ов.

Уперше опублікований: Леви 1959, рис. 5,1; Леви 1970, с. 46, № 39, табл. 21.

2. Фрагментований вівтарик (О-55/3820+3821+3823+3825+О-56/2772). Рис. 3.

Ботрос, глиб. 7,55—8,0 м.

Вис. 9,2 см, вціліла шир. 7,2 × 7,2 см. Глина світло-коричнева, з домішками більш окисленої глини й дрібною слюди.

Склеєний із 5 фрагментів. Частково вціліло дві сторони виробу із зображеннями Ніки, що вінчає трофей (голова й рука Ніки, шолом і меч та лівий кут від кам'яного насипу під ними), та Діоніса з супутниками (оббита фігурка силена, від якої залишилася лише ступня). З архітектурного оздоблення частково вціліли два верхні кути та один нижній. Кути між чотирма сторонами заглажені зсередини, поверхня вирівнювалася пальцями і гострим інструментом вертикальними рухами вздовж кута і горизонтальними — вздовж сторони із зображенням Діоніса. Підрівнювалася також поверхня глини на зовнішній стороні: вздовж рогу вівтаря між рельєфними сценами було зроблено вертикальні зрізи тонкого верхнього шару глини, горизонтальними зрізами вирівнювався низ бази вівтарика на ділянці під овами. Зображення чіткі, достеменно видно риси обличчя персонажів, показані в низькому рельєфі вінок Ніки, спис, що йде горизонтально під шоломом трофея, підгорнуті та роздвоєні внизу штани Діоніса. Водночас обриси пальмет на кутах верхньої частини вкрай розмиті, відсутні також рельєфні орнаменти між ними. Втратило чіткість зображення в місцях, де до сирій глини торкалися пальці: на обличчі менади, на дентикулі на розі вівтарика. На стороні із зображенням Ніки дентикул увиразнювався гострим інструментом, на іншій стороні проміжки між виступами — менш глибокі.

3. Фрагментований вівтарик (О-56/2766+2777+2781). Рис. 4.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 9,2 см (повна), шир. сторін 6,9 см (повна) і 6,4 см. Глина світло-коричнева, з сірим прошарком посередині, з домішками дрібною слюди, кварцу.

Склеєний з 4-х фрагментів. 2 стінки вівтарика вціліли майже повністю, третя — у верхньому куті, з оббитою лицьовою стороною. На одній стороні у верхній частині оббита незначна ділянка карниза, нижня частина постаї Діоніса і голови та руки від його персонажів. На іншій стороні верхня частина між кутовими пальметами втрачена наполовину, а нижній бракує лівого кута. Частково втрачено також верхній шар глини на лицьовій стороні, разом із зображенням богині. Уціліла лише голова. При з'єднанні чотирьох сторін виробу між собою в кутах зсередини наліплювалися шматки глини. Поверхня всередині вирівнювалася зрізанням по колу гострим інструментом. Нижній і верхній краї вирівнювалися вручну. Орнамент між пальметами на верхній частині внаслідок цього втрачено, є сліди горизонтального заглажування поверхні. Жертовне місце вівтарика виготовлялося вручну окремо і кріпилося до верхніх країв виробу. Після того кути

стискали, що надало виробу стрункішого вигляду. Загладжувався також кут між міфологічними сценами — вертикальними поздовжніми рухами. Рельєф кутових пальмет також втрачено при виготовленні, верхній виступ карнизу загнано донизу. Дентикул під ним намагалися підкреслити на стороні зі сценою Діоніса за допомогою додаткових вдавлень інструментом між виступами після виготовлення у формі. При виготовленні було зіпсовано також рельєфні сцени: голова силена й фігурка Аполлона до поясу затерті, містять відбитки пальців. Загалом, деталі зображення видно лише в обрисах, очевидно, через використання спрацьованої форми. Риси обличчя, музичний інструмент майже не проглядаються. Цей вівтарик — один із трьох найкраще вцілілих виробів, знайдених у контексті цього ботроса. Йому могли належати фрагменти сцени з Діонісом О-56/3135 і О-56/2794, або О-56/2782.

4. Фрагмент верхньої частини вівтарика із зображенням Зевса (О-55/3572+О-56/2781+О-56/2910). Рис. 5: 1. Ботрос, глиб. 6,50—8,0 м.

Вис. 5,3 см, шир. сторін 6,3 і 2,6 см. Глина коричнева, з домішками більш окисленої глини, вапняку й слюди, фрагмент О-55/3572 перепалений до сірого кольору.

Уцілів верхній кут вівтарика з фрагментом сюжетного зображення: верхня частина фігурки Зевса. У куті на звороті є сліди заглажування інструментом вздовж шва з'єднання двох сторін вівтарика. На звороті зображення пальмети видно край оббитої перетинки від жертовної частини. Зображення доволі чітке, видно тонкими лініями показаний тризуб і риси обличчя Зевса. Орнамент у верхній частині над дентикулом виглядає менш чітко. Детально проглядаються пелюстки пальмети, завитки між пальметами, однак вони доволі широкі, до того ж приплюснуті після виготовлення у формі. Цьому самому виробу, скоріше за все, належав фрагмент із нижньою частиною сцени із Зевсом О-55/3705.

5. Фрагмент вівтарика: сцена із Зевсом (О-55/3705). Рис. 5: 4.

Ботрос, глиб. 7,10—7,55 м.

Вис. 2,8 см, шир. 5,0 см, вис. рельєфу 1,0 см. Глина коричнева, з домішками кварцу, більш окисленої глини й слюди. Верхній шар глини лицьової сторони — сірого кольору.

Уціліла центральна частина однієї зі сторін вівтаря із зображенням Зевса: постаї від рівня плечей до щиколоток ніг. Верхній шар глини на лицьовій стороні місцями відшарований. Поверхню внутрішньої сторони виробу вирівнювали зрізанням глини гострим інструментом, особливо у нижній частині вівтарика. На лицьовій стороні правий кут виробу вирівнювався пальцями вертикальним заглажуванням. У місцях, де зберігся верхній шар глини, можна роздивитися найдрібніші деталі зображення. Витончено виглядає фігурка жінки з ойнохоєю. Можна припустити, що фрагмент був частиною того самого виробу, що й О-55/3572+О-56/2781+О-56/2910.

6. Фрагмент вівтарика: фігурка Зевса (О-55/2072). Рис. 5: 6.

Кв. 276, глиб. 0,6—0,8 м, разом із фрагментами посуду, теракот № 2058 (зворот голови жінки), 2059 (голова бика), 2060 (ніжка крісла), 2061—2064, 2065, 2066 (форма).

Вис. 4,2 см, шир. 2,8 см, вис. рельєфу 1,0 см. Глина коричнева, на поверхні — сіра, з домішками кварцу, органіки. На лицьовій поверхні сліди білої обмазки.

Склеєний із двох частин. Уцілів фрагмент центральної частини вівтарика зі сценою із Зевсом: фігура Зевса, передпліччя правої руки й ступні ніг оббиті. Верхній шар глини втрачений на більшості лицьової поверхні та звороту. На ділянці зображення тризуба відбиток пальця.

Після виготовлення у формі лицьова частина була покрита білою обмазкою.

7. Фрагмент верхньої частини вівтарика: дентикул і голова Зевса (О-55/3661). Рис. 5: 3.

Ботрос, глиб. 7,10—7,55 м.

Вис. 4,0 см, шир. 2,9 см, вис. рельєфу 1,7 см, вис. рельєфного зображення до 0,3 см. Глина коричнева, з домішками кварцу і більш окисленої глини. На лицьовій поверхні сліди білої обмазки, білої та червоної фарби.

Уціліла верхня частина вівтарика з ділянкою між пальметами, частиною дентикула та сцени, переданої рельєфом: голова від фігурки Зевса і його трізуб. Ділянка між пальметами не містить рельєфних оздоблень, однак була прикрашена розписами. Білою обмазкою була вкрита і верхня частина з оздобленням, і сама міфологічна сцена. На верхній частині збереглися залишки червоної лінії над карнизом та орнаменту червоною фарбою у вигляді дуги, що сягає верхнього краю вівтарика, від якої відходять промені. В кожному разі цей орнамент не був подібний до рельєфних завитків між пальметами, звичних для вівтариків цього типу. Самі пальмети не вціліли, як і фігурка Зевса. Уціліле обличчя передано тонко, увагу приділено також пасмам волосся. Чітким після виготовлення у формі виглядає також рядок дентикула під карнизом.

8. Верхній кут вівтарика з фрагментом сцени із Зевсом: жезл (О-55/1973). Рис. 5: 2.

Кв. 302, глиб. 0,50—0,85 м, разом із фрагментами теракот: № 1933, 1934, 1957 (форми для виготовлення кіфареда), 1958 і 1959 (тиміатерію Афродіти), 1960 (фігурки Афродіти), 1961 (плеча Афродіти й Ерота), 1962, 1963, 1966—1971, 1964 і 1965 (леванята Матері богів), 1972 (голова бика), 1974—1977, 1975—2002, 2018 (юнака у фригійській шапці), 2019—2021 (Матері богів), чорнолакового посуду зі штампованим орнаментом, світильників, глиняного вотива, графіто.

Вис. 3,6 см, довж. стінок 2,8 і 2,5 см. Глина світло-коричнева, з незначними домішками слюди. Поверхня вкрита вапняковим нальотом.

Уціліла кутова верхня частина вівтарика із зображенням пальмети й дентикула, а також основа оббитого жертовного місця. На одній зі сторін (правій) безпосередньо під карнизом уціліло зображення верхівки жезла Зевса, який він тримає в руці, що за спиною його супутниці. У куті з'єднання стінок між собою шов було грубо заліплено глиною. До верхніх країв вівтарика приєднувалася виготовлена вручну увігнута перетинка, що утворювала жертовне місце. У процесі виробництва рельєфний орнамент майже не постраждав. Кут ділянки над карнизом утворений пальметою, пелюстки якої проглядаються на стороні з фрагментом міфологічної сцени. Ділянки між кутовими пальметами були прикрашені орнаментом із завитків. На вцілілій правій стороні вівтарика цей орнамент затертий, на лівій — видно також невеликі пальмети над завершеннями завитків, виконані в невисокому рельєфі. Карниз складався з трьох частин, центральна з яких прикрашена дентикулом. Ділянка над карнизом доволі висока (2,0 см).

9. Фрагмент вівтарика: сцена із Зевсом (О-55/3663). Рис. 5: 5.

Ботрос, глиб. 7,10—7,55 м.

Вис. 5,1 см, шир. 4,6, глиб. 1,5 см. Глина коричнева, верхній шар сірого кольору, з дрібними домішками кварцу, органіки, слюди.

Уціліла центральна частина однієї зі сторін вівтарика з незначною частиною іншої сторони, приєднаною на куті. Сюжет містить сцену Зевса й жінки з ойнохоєю. Ойнохоя в правій руці і права нога оббиті. Верхній шар глини збитий майже на всій поверхні звороту. У куті на звороті є сліди загладжування інструментом вздовж шва

з'єднання двох сторін вівтарика. На лицьовій частині — сліди вертикального загладжування пальцем вздовж правого бічного кута. Зображення не зовсім чітке, деталі, що мали бути тонкими, мають приплюснутий вигляд, риси обличчя дещо розмиті.

10. Нижня частина вівтарика: рядок ов і ноги Зевса (О-55/3290). Рис. 5: 8.

Ботрос, глиб. 5,05—5,45 м.

Вис. 2,0 см, шир. 7,0 і 3,3 см. Глина світло-коричнева, червонувата всередині, з домішками білого кольору.

Уцілів нижній кут вівтарика з однією стороною частково і другою на всю ширину, на якій, крім рядків ов, є незначна частина зображення Зевса, а саме ступні ніг. Дві сторони з'єднані в куті нерівно, унаслідок чого рядки ов поєднані на різній висоті. Після цього зсередини глина вирівнювалася зрізанням верхнього шару ножем. Ззовні на місці з'єднання на ділянці ов є щільна між двома компонентами вівтарика. Нижній край вирівнювався притискуванням до горизонтальної поверхні. Виступ над зображенням ряду ов розділяє цей орнамент з основною частиною: міфологічною сценою. Безпосередньо на цьому виступі розташоване зображення фігурки Зевса, від якого вціліли носки ніг. Місце їх розташування і розміри дозволяють ототожнити зазначені виступи саме з цією із чотирьох сцен вівтарика.

11. Нижня частина вівтарика із зображенням ніг Зевса (О-56/2788). Рис. 5: 7.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,9 см, шир. 4,2 см, вис. рельєфу 0,9 см. Глина сірого кольору, з дрібними домішками вапняку й слюди.

Уцілів незначний фрагмент однієї зі сторін вівтарика, ближче до правого кута, із зображенням ніг від фігурки Зевса. Кут оббитий по шву з'єднання з іншою стороною виробу. Поверхня звороту вирівнювалася гострим інструментом. Рельєф доволі чіткий. Ноги персонажа стоять безпосередньо на горизонтальній лінії архітектурного оздоблення. Під нею — рядок ов із тонкими стрілками між ними.

12. Фрагмент нижньої частини вівтарика зі сценою з Діонісом (О-55/3219+3277). Рис. 6: 1.

Ботрос, глиб. 4,75—5,45 м.

Вис. 6,1 см, шир. 5,0 і 2,3 см. Глина світло-коричнева, з домішками кварцу, слюди, органіки.

Склеєний із двох частин. Фрагмент містить кут від основи вівтарика, прикрашеної рядком ов і частину рельєфу з менадою, що обіймає Діоніса. Фігурка силена, а також ліва нога Діоніса оббиті. Значна частина поверхні внутрішньої сторони втратила верхній шар глини. Рельєф на ділянці міфологічної сцени відшаровується від пласкої основи. Кут з'єднання двох сторін загладжений зсередини гострим інструментом. Зображення не є чітким, дрібні деталі, риси обличчя не проглядаються. Складки одягу менади видно лише в обрисах. Більш чітко виглядають ови на тій самій стороні, що й вціліла міфологічна сцена. На іншій стороні вівтарика вони розмиті й ніби приплюснуті. Зображення виготовлялося в доволі стертій формі.

13. Фрагмент нижньої частини вівтарика з ногами від сцени Діоніса (О-55/3568). Рис. 6: 7.

Ботрос, глиб. 6,50—7,10 м.

Вис. 2,0 см, шир. 7,7 см і 3,3 см. Глина світло-коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками білих частинок, більш окисленої глини й слюди.

Уціліла нижня частина вівтарика з кутом і однією стороною на повну ширину, що містить рядок ов і носки ніг персонажів зі сцени з Діонісом. Дві сторони виготовлялися в окремих формах, з'єднувалися на куті, зсередини місце з'єднання заглажувалося, поверхня вирівнювалася зрізанням верхнього шару глини. Гострим інструментом вирівнювалася також основа вівтарика на лицьовій сторо-

ні, під рядком ов. Ови показані тонким рельєфом. Ближче до кута, очевидно, після з'єднання з іншими частинами виробу, підправлені вже по майже засохлій глині тонким інструментом. Безпосередньо на виступі над овами розташовані ступні ніг менади (права, опорна), Діоніса (права, ліва оббита) і силена (ліва, правий бік не був повернутий до глядача). Атрибутувати вкрай фрагментарне зображення вдалося аналогами, де розташування ніг відносно до кутів вівтарика повторюється. За складом і кольором глини, а також способом обробки фрагмент дуже подібний до фрагмента О-55/3767+О-56/2786 із нижньою частиною виробу з оббитою рельєфною сценою. Можливо, вони належали одному виробу.

14. Фрагмент нижньої частини вівтарика: рядок ов і ноги Діоніса та силена (О-55/3220). Рис. 6: 5.

Ботрос, глиб. 4,75—5,05 м.

Вис. 2,2 см, шир. 5,1 см, товщ. 1,5 см. Глина світло-коричнева, з домішками слюди.

Уцілів нижній кут вівтарика і фрагмент нижньої частини з рядком ов та частиною міфологічної сцени з Діонісом: ступні ніг Діоніса й силена. Після з'єднання деталей виготовлених у формі зворот вирівнювався зрізанням верхнього шару глини. Нижній край — притискався до горизонтальної поверхні та загладжувався пальцями. Суміжна сторона приєднана не зовсім рівно, її нижній кут вищий на лицьовій стороні, що намагалися виправити пальцями, стерши орнамент, а на нижньому краю залишився не загладжений перепад рівнів і проміжок. Зображення ов на вцілілій стороні доволі чітке, тонкі стрілки між ними сягають нижнього краю орнаменту.

15. Фрагмент нижньої частини вівтарика: рядок ов і ноги Діоніса та силена (О-55/3570). Рис. 6: 8.

Ботрос, глиб. 6,50—7,10 м.

Вис. 1,8 см, шир. 5,4 см, товщ. 2,0 см. Глина світло-коричнева, з домішками чорного кольору, слюди.

Уцілів нижній кут вівтарика і фрагмент нижньої частини з рядком ов та частиною міфологічної сцени з Діонісом: ступні ніг Діоніса й силена. Зворот і нижній край вирівнювалися зрізанням верхнього шару глини. Суміжна сторона приєднана не зовсім рівно, її кут нижній вищий на лицьовій стороні, що намагалися виправити пальцями, а на розі залишився не загладжений проміжок. Зображення ов на обох сторонах доволі чітке.

16. Фрагмент нижньої частини вівтарика: рядок ов і ноги Діоніса та силена (О-55/3222). Рис. 6: 6.

Ботрос, глиб. 4,75—5,05 м.

Вис. 2,4 см, шир. 3,1 см, товщ. 0,9 см. Глина сіра, з домішками білого кольору.

Уцілів незначний фрагмент від нижньої частини з рядком ов та частиною міфологічної сцени з Діонісом. Зворот вирівнювався зрізанням верхнього шару глини. Нижній край — загладжувався пальцями. Зображення ов доволі розмите, рельєф виглядає грубо. Від основного зображення вціліла ліва нога Діоніса й нога оберненого до нього силена, обидві до коліна.

17. Фрагмент вівтарика зі сценою з Діонісом (О-56/2770+2784). Рис. 6: 3.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 6,5 см, довж. сторін 4,5 см і 3,0 см. Глина світло-коричнева, з домішками слюди, кварцу.

Склесний із двох фрагментів. Містить нижній кут вівтарика з рядком ов і частину міфологічної сцени: фігурка менади й частково Діоніса (оббиті ліва рука і нога від коліна). Зсередини поверхня виробу вирівнювалася гострим інструментом. Нижній край вирівнювали притисканням до горизонтальної поверхні. Ови, що прикрашають базу вівтарика, затерті та приплюснуті при виготовленні виробу, більш строго виглядає рельєф тих деталей, які далі від кута. Рельєф із зображенням

персонажів — доволі чіткий: надано увагу рисам обличчя, численним хвилястим складкам одягу менади. Видно краї одягу навколо шиї, звислі вздовж руки і над ступнею правої ноги, що виставлена вперед безпосередньо на виступ над орнаментом з рядка ов. Лише на цьому фрагменті чітко видно, що з правого плеча Діоніса спадає навкоси до талії, скоріше за все, шкура. Довге волосся спадає на його плече. Тонкі риси обличчя менади відрізняються від інших зразків вівтариків. Імовірно, цей виріб був виготовлений одним із перших у свіжій формі.

18. Фрагмент вівтарика із зображенням менади від сцени Діоніса (О-56/3135). Рис. 6: 2.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,1 см, шир. 2,0 см, глиб. 1,1 см. Глина коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками кварцу, дрібної слюди.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить кут центральної частини вівтарика з рельєфним зображенням на одній стороні: нижня частина фігурки менади. Верхній шар глини звороту оббитий. Рельєф на ділянці найбільшого виступу притиснений після виготовлення у формі. На ділянках заглиблення він дуже чіткий: видно складки одягу, що дугою спадає від коліна лівої ноги, горизонтальний край, з-під якого випнуто носок ноги. Суто гіпотетично, фрагмент міг належати тому самому виробу, що й фрагмент О-56/2794 або О-55/3220, О-55/3570, ін. Спільних сторін у них немає.

19. Фрагмент нижньої частини вівтарика: рядок ов і ноги Діоніса та силена (О-56/2794).

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 1,6 см, шир. 3,2 см, товщ. 0,6 см. Глина світло-коричнева, з відтінками оранжевого на зламі, з прошарком сірого посередині, з домішками кварцу й слюди.

Уцілів фрагмент нижньої частини з рядком ов та частиною міфологічної сцени з Діонісом: ступні ніг Діоніса й силена. Зворот вирівнювався зрізанням верхнього шару глини. Нижній край — загладжувався пальцями. Зображення втратило чіткість, рельєф має заокруглені обриси.

20. Фрагмент нижньої частини вівтарика: рядок ов і ноги Діоніса та менади (О-56/2782). Рис. 6: 9.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 1,7 см, шир. стінок 3,9 см і 1,7 см. Глина відшаровується, світло-коричнева, з домішками органіки, слюди.

Уцілів нижній кут вівтарика і фрагмент нижньої частини з рядком ов та частиною міфологічної сцени з Діонісом: ступня правої ноги менади й лівої — Діоніса. Верхній шар глини оббитий на значній ділянці звороту. Внутрішня поверхня виробу вирівнювалася зрізанням верхнього шару глини. Нижній край — притискався до горизонтальної поверхні та загладжувався пальцями. Рельєф зображення доволі чіткий, незважаючи на стертий тонкий верхній шар глини на лицьовій стороні. Видно горизонтальну лінію краю гіматію, з-під якої виступає носок ноги менади. Рельєф ов на вцілілій стороні доволі чіткий, дротики між ними сягають нижнього краю орнаменту. Ови, найближчі до кута, на обох вцілілих сторонах — затерті при з'єднанні суміжних сторін у кутах.

21. Фрагмент нижньої частини вівтарика зі сценою з Діонісом (О-56/2793). Рис. 6: 10.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 1,2 см, шир. 2,5 см, товщ. 1,5 см. Глина світло-коричнева, з дрібними домішками вапняку, незначними — кварцу.

Уцілів фрагмент основи однієї зі сторін вівтарика біля правого кута, прикрашеної рядком ов, на виступі над овами — ступня ноги силена. У куті з'єднання із суміжною стороною було заліплене глиною й вирівняне гострим ін-

струментом. Зовні на куті залишилися смуга між суміжними сторонами, не вкрита орнаментом. Рядок ов із тонким листям між ними зберіг чіткий рельєф. Ступня ноги від одного з персонажів зі сцени з Діонісом нависає безпосередньо над орнаментом.

22. Нижня частина вівтарика з фрагментом зображення Ніки (О-55/3569+3575). Рис. 7: 1.

Ботрос, глиб. 6,50—7,10 м.

Вис. 3,5 см, шир. 5,0 см, вис. Рельєфу 2,0 см. Глина світло-коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками білого кольору, органіки.

Склеєна з двох фрагментів. Уціліла частина однієї зі сторін вівтарика: фігурка Ніки до пояса, частина кам'яного насипу від трофея, рядок ов не на всю ширину зображення. Після виготовлення у формі та з'єднання усіх сторін виробу внутрішня поверхня вирівнювалася зрізанням верхнього шару гострим інструментом. Після цього вирівнювався горизонтальний брус основи вівтарика. Глина загорнулася на нижній край, залишилися нерівності на цій частині. Зображення чітко на ділянці архітектурного оздоблення овами і на рельєфі. Ніка зображена в русі, з опорою на ліву ногу, з показаними в малому рельєфі краями тонкого одягу. Її фігурка розташована в глибині сцени. Буквально випирає на перший план кам'яний насип трофею, до якого наближається богиня.

23. Фрагмент стінки вівтарика з Нікою (О-56/2790). Рис. 7: 2.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 4,3 см, шир. 3,5 см, вис. рельєфу 0,7 см. Глина відшаровується, світло-коричневого кольору, з домішками кварцу, незначними — дрібною слюди.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, верхній шар глини на лицьовій поверхні втрачено повністю, на звороті — частково. Через те зображення, виконане у формі, має розмиті обриси. У ньому неважко впізнати фігурку Ніки (оббиті протягнені руки, ступні ніг), традиційну для однієї з чотирьох сцен вівтарика. Зважаючи на подібний характер глини, можна припустити, що фрагмент належав тому самому виробу, що й О-56/2785, хоча вони не мають спільної сторони.

24. Нижня частина вівтарика з Нікою (О-56/2785). Рис. 7: 2.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,9 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 0,7 см. Глина відшаровується, світло-коричневого кольору, з прошарком сірого посередині, з домішками білого й чорного кольорів, слюди.

Уцілів лівий нижній кут однієї зі стінок вівтаря з рядком ов внизу і ступнями ніг Ніки. Значні сколи глини на лицьовій та зворотній поверхні. Зворот вирівнювався гострим інструментом, нижній край — притисканням до горизонтальної поверхні. Уздовж вертикального зламу зліва — зрізаний виступ, очевидно від вирівнювання кута на місці з'єднання з суміжною стороною вівтарика. Зображення виконане чітко, рельєф орнаменту з ов загострений. Уцілілі ступні ніг належали фігурці, показаній в русі та оберненій вправо. Це відповідає зображенню Ніки, що увінчує трофей.

25. Нижня частина вівтарика з Нікою (О-56/2787). Рис. 7: 4.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,2 см, шир. 4,6 см, товщ. 0,9 см. Глина сірого кольору, з домішками кварцу, слюди.

Уцілів лівий нижній кут однієї зі стінок вівтаря з рядком ов внизу і ступнею ноги Ніки. Зворот вирівнювався зрізанням верхнього шару глини гострим інструментом, нижній край — притисканням до горизонтальної поверхні. Місце з'єднання з суміжною стороною вівтарика заліплювалося шматками глини, на звороті видно обриси одного з таких шматків. Зображення було виконано чітко,

однак рельєф ов ближче до кута сплюснутий після роботи над виробом. Уціліла ступня ноги, обрамлена внизу краєм одягу, належала фігурці, показаній в русі та оберненій вправо. Це відповідає зображенню Ніки, що увінчує трофей.

26. Нижня частина вівтарика з Нікою (О-56/2789). Рис. 7: 5.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,4 см, шир. 3,4 см, товщ. 0,9 см. Глина коричневого кольору, на поверхні перепалена до сірого, з домішками кварцу, слюди.

Уцілів нижній край однієї зі стінок вівтаря з рядком ов внизу і ступнею ноги Ніки. Зворот вирівнювався гострим інструментом, нижній край — притисканням до горизонтальної поверхні. Зображення виконане чітко, рельєф орнаменту з ов та горизонтальний виступ над ним утворений порівняно широкими лініями. Уціліла ступня правої ноги належали фігурці, показаній в русі та оберненій вправо. Це відповідає зображенню Ніки, що увінчує трофей.

27. Верхня частина вівтарика з головою Ніки (О-56/2776). Рис. 7: 3.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 3,8 см, шир. 3,8 см, вис. рельєфу 1,1 см. Глина світло-коричнева, з домішками кварцу й слюди.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить верхню ближчу до кута частину однієї зі стінок вівтарика з частиною зображення: голова Ніки та її піднята рука з вінком. Оббитий верхній край, жертвне місце, значна частина верхнього шару глини на звороті. Зворот вирівнювався на вцілілій ділянці гострим інструментом. Поверхня лицьової сторони у верхній частині заглажена, слідів орнаменту нема. Складно профільований карниз дещо вкривлено пальцями при виготовленні. Обриси дентікула на ньому нечіткі. Рельєфне зображення сцени з Нікою не втратило чіткості, крім рис обличчя, що тепер не проглядаються. Вінок показано в невисокому рельєфі, обриси його сплюснуті. Тому самому виробу міг належати фрагмент О-56/2771, зважаючи на аналогічні характеристики матеріалу і взаємодоповнюваність зображення.

28. Фрагмент сцени з Нікою від вівтарика: трофей (О-56/2771). Рис. 7: 3.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 4,0 см, шир. 2,6 см, вис. рельєфу 0,9 см. Глина світло-коричнева, з домішками кварцу й слюди.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить зображення щита, встановленого на основу, вкопану в кам'яний насип. Зворот вирівнювався пальцями, має виступи, найбільше заглиблення — вздовж шва з'єднання з суміжною стороною вівтарика, зроблене горизонтальними вдавненнями пальцем. Зображення на лицьовій частині чітке, було дещо зміщене при вийманні з форми, підправлялася округлість щита тонким гострим інструментом. Установлений на палицю чи спис щит був увінчаний шоломом, від зображення якого вціліли деталі задньої частини. Фрагмент міг належати тому самому виробу, що й О-56/2776, хоча спільні сторони в них відсутні.

29. Нижня частина вівтарика з овами й ногами кіфаред (О-55/3065). Рис. 8: 3.

Ботрос, глиб. 4,4—4,75 м.

Вис. 2,1 см, шир. 4,0 см, товщ. 1,0 см. Глина світло-коричнева, з домішками кварцу і більш окисленої глини.

Уціліла частина основи вівтарика, прикрашена рядком ов, та основної частини зі ступнями ніг кіфаред та кутом його стільця. На звороті сліди вирівнювання поверхні гострим інструментом. Нижній край не виділений чітко, вирівнювався разом із внутрішньою частиною виробу. Зображення виразне, хоча втратило тонкість, влас-

тиву іншим подібним зразкам. Обриси ов та стрілок між ними здаються приплюснутими і розширеними.

30. Нижній кут вівтарика з нижнім краєм одягу богині в полосі від сцени з кіфаредом (О-55/3066). Рис. 8: 4. Ботрос, глиб. 4,4—4,75 м.

Вис. 2,1 см, шир. 2,5 і 2,4 см. Глина відшаровується, світло-коричнева, з домішками слюди, більш окисленої глини й кварцу.

Уцілів нижній кут вівтарика з орнаментом у вигляді ов та краєм одягу богині в полосі. На стороні, де вціліла частина міфологічної сцени, оббитий верхній шар глини, зображення впізнається лише за обрисами. Можна припустити, що фрагмент належав до так само пошкодженого фрагмента з тією ж сценою О-55/3573+О-56/2369. Після виготовлення у формі зсередини виріб вирівнювався гострим інструментом. Нижній край не вирівнювався окремо. На стороні, де вцілів верхній шар глини, видно тонко показані ови, що прикрашають основу вівтарика.

31. Фрагмент вівтарика зі сценою з кіфаредом (О-55/3573+О-56/2369). Рис. 8: 1.

Ботрос, глиб. 6,50—7,10 м.

Вис. 6,5 см, шир. 5,3, товщ. 1,0 см. Глина відшаровується, світло-коричнева, з домішками слюди.

Склеєний із двох фрагментів. Уціліла більша частина однієї зі сторін вівтарика з верхнім лівим кутом і частиною міфологічної сцени: фігурка кіфареда до пояса й голова та рука богині. На окремих ділянках лицьової сторони втрачено верхній шар глини. Верхній шар жертовного місця, з'єднаний із вцілілою стороною, був недостатньо заглажений і виділяється рельєфом. Орнаменти у вигляді кутових пальмет і завитків між ними на верхній частині не було зроблено або вони стерті при виготовленні. Верхню частину відділяє складно профільований карниз, прикрашений дентикулою. Кути дентикула стерті. Утрачені чіткість також рельєф міфологічної сцени. Лише в заглибленнях видно найдрібніші деталі: будову кіфари, навершя скіпетра в руках богині, риси її обличчя в нижній частині.

32. Фрагмент вівтарика зі сценою з кіфаредом (О-56/2780). Рис. 8: 2.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,3 см, шир. 6,0, товщ. 1,7 см. Глина світло-коричнева, з незначними домішками кварцу й слюди.

Уцілів кут вівтарика з нижньою частиною однієї зі сторін із фрагментом міфологічної сцени: ступні ніг кіфареда та нижній край одягу богині. Значна частина орнаменту з ов оббита. Поверхня звороту вирівнювалася гострим інструментом, нижній край — притисканням до горизонтальної поверхні. Міфологічна сцена була зроблена в чіткому рельєфі. Видимі густі драпіровки одягу богині, що сягають до землі. Тонко передані обриси ов та листя між ними. Вис. основи під орнаментом — 1,0 см.

33. Фрагмент вівтарика з частиною сцени з кіфаредом: край одягу богині (О-56/2792). Рис. 8: 5.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,2 см, шир. 2,3 см, вис. рельєфу 0,9 см. Глина світло-коричнева, з незначними домішками кварцу й слюди.

Уцілів незначний фрагмент кута вівтарика з зображенням двох ов від орнаментального ряду та краю довгого одягу. Поверхня звороту оббита. Деталь виготовлена у формі. Вона приєднувалася до суміжної сторони, з якої на лицьовій частині загорнуто глину безпосередньо на зображення. Основа вівтарика вирівнювалася заглажуванням по лицьовій стороні. Рельєф орнаменту з ов чіткий, загострений. Розташування краю одягу, що сягає до землі, відповідає зображенню богині в полосі зі сцени з кіфаредом на одній з чотирьох сторін вівтарика.

34. Фрагмент верхньої частини вівтарика з дентикулом (О-55/3211). Рис. 9: 12.

Ботрос, глиб. 4,75—5,05 м.

Вис. 4,1 см, довж. 5,2 см, глиб. 2,5 см. Глина перепалена до сірого кольору, темніша на зовнішній стороні біля кута, з домішками дрібної слюди, кварцу. На поверхні зовнішньої сторони та жертовного місця — сліди білої обмазки.

Уціліло більше половини однієї зі сторін вівтарика, ближче до лівого кута, а також основа пластини, що імітувала жертвне місце вівтарика. У куті з'єднання стінок виробу є наліплені шматки глини для зміцнення шва між ними. Зсередини видно також сліди від тонкого негострого інструмента, яким проведено дві майже вертикальні криві. На зовнішній стороні частково вцілів ряд дентикула під карнизом, а над карнизом — ледь помітний орнамент з округлих завитків. Завитки важко розрізнити неозброєним оком, оскільки вони були показані в низькому рельєфі. Вис. ділянки над карнизом доволі велика — 2,4 см. Вона включає доліплєну деталь жертовного місця. Верхній край цієї деталі вирівнювався пальцями.

35. Фрагмент верхньої частини вівтарика з дентикулом (О-55/3471). Рис. 9: 14.

Ботрос, глиб. 5,8—6,5 м.

Вис. 4,8 см, довж. 5,5 см, глиб. 1,8 см. Глина перепалена до сірого кольору, темніша біля кута в низу, з рясними домішками дрібної слюди.

Уціліло більше половини однієї зі сторін вівтарика, ближче до лівого кута, перетинка жертовного місця вівтарика оббита. Стінки та шов з'єднання між ними вирівнювалися гострим інструментом, зрізанням верхнього шару глини. До верхнього краю виробу приєднувалася виготовлена від руки увігнута деталь, що була жертвним місцем вівтаря. Верхній край виробу вирівнювався пальцями. На зовнішній стороні частково вцілів ряд дентикула під карнизом. Профіль карниза зберігся повністю; він складається з трьох частин, центральну з яких становить дентикул. Вис. ділянки над карнизом порівняно велика — 2,0 см.

36. Фрагмент верхньої частини вівтарика з дентикулом (О-55/3360). Рис. 9: 13.

Ботрос, глиб. 5,45—5,80 м.

Вис. 3,9 см, довж. 4,0 см, глиб. 1,8 см. Глина перепалена до сірого кольору, з рясними домішками дрібної слюди. На зовнішній поверхні сліди білої обмазки.

Уціліло більше половини однієї зі сторін вівтарика, перетинка жертовного місця вівтарика оббита. Верхній край виробу та внутрішня стінка вирівнювалися пальцями. На зовнішній стороні частково зберігся ряд дентикула під карнизом. Профіль карниза вцілів повністю, він складається з трьох частин, центральну з яких становить дентикул. Вис. ділянки над карнизом доволі велика — 2,2 см, ця ділянка увігнута.

37. Фрагмент верхньої частини вівтарика з дентикулом (О-55/3061). Рис. 9: 8.

Ботрос, глиб. 4,4—5,75 м.

Вис. 2,7 см, довж. 2,8 см, вис. рельєфу 1,2 см. Глина коричнева, на поверхні перепалена до сірого кольору, з рясними домішками дрібної слюди, вигорілими органічними домішками. На поверхні сліди білої обмазки.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить частину стінки вівтарика з рельєфним декором. Верхній шар глини на звороті оббитий. На зовнішній стороні частково вцілів ряд дентикула під карнизом. На ділянці над карнизом в низькому рельєфі зроблено орнамент у вигляді ряду завитків (вис. 0,4 см), над якими — невеликі пальмети. У порівнянні з іншими вівтариками, орнамент у цій частині дуже чіткий. Зазвичай можна розгледіти лише завитки, пальмети проглядаються лише на кутах, тут же дрібні

пальмети прикрашають сам фриз між кутами. Над пальметою частково вцілів ряд ще однієї частини орнаменту, утвореного, скоріше за все, рядом дрібних вертикальних виступів.

38. Фрагмент верхньої частини вівтарика біля лівого кута (О-55/3064). Рис. 9: 7.

Ботрос, глиб. 4,4—5,75 м.

Вис. 4,0 см, довж. 3,7 см. Глина світло-коричнева, з домішками слюди, більш окисленої глини.

Уціліла верхня частина вівтарика з частиною кута зліва із зображенням пальмети, завитків і дентикула, а також основа оббитого жертвовного місця. На зовнішній стороні втрачено верхній шар глини. У куті з'єднання стінок на звороті шов було заліплено глиною. До верхніх країв вівтарика приєднувалася виготовлена вручну увігнута перетинка, що утворювала жертвне місце. Верхній край вирівнювався притисканням до горизонтальної поверхні. Через втрату верхнього шару рельєфний орнамент на ділянці над карнизом втратив чіткість, однак залишається доволі видимим. Він був дуже чітким, на відміну від більшості виробів. Можливо, фрагмент належав тому самому виробу, що й О-55/3061. Проглядається рельєф великої пальмети на розі вівтарика, ряд завитків (вис. 0,4 см) і невеликих пальмет над їхніми закінченнями. Над пальметами орнамент завершував ряд вертикальних виступів (вис. 1,5 см). Карниз складався з трьох частин, центральна з яких прикрашена дентикулом. Ділянка над карнизом має вис. 2,2 см.

39. Фрагмент верхньої частини вівтарика з дентикулом (О-55/3571). Рис. 9: 18.

Ботрос, глиб. 6,50—7,10 м.

Вис. 3,7 см, довж. 3,9 см, вис. рельєфу 1,0 см. Глина світло-коричневого кольору, з домішками білого кольору, слюди.

Уціліла верхня частина вівтарика, ближче до лівого кута, верхній шар глини на звороті оббитий. Верхній край виробу вирівнювався пальцями. Ділянка над карнизом не містить орнаменту, навіть кутової пальмети. Натомість по сирій глині тонким негострим інструментом було проведено горизонтальну лінію безпосередньо над карнизом. Лінія виконана недбало, починається не від краю, має загорнутий вгору кінець. Верхня частина карниза втратила чіткі обриси, є ділянка, де вона майже не виступає над дентикулом. Профіль карниза складався з трьох частин, центральну з яких становить дентикул. На дентикулі відбитки пальців, що при виготовленні зіпсували рельєфний орнамент. Вис. ділянки над карнизом від 2,0 см на куті до 1,5 см.

40. Верхній кут вівтарика (О-55/3723). Рис. 9: 1.

Ботрос, глиб. 7,10—7,55 м.

Вис. 3,2 см, довж. стінок 3,0 і 2,6 см. Глина світло-коричнева, з домішками кварцу й слюди. Поверхня вкрита червоною та блакитною фарбами.

Уціліла кутова верхня частина вівтарика з зображенням пальмети й дентикула, а також основа оббитого жертвовного місця. У кутах з'єднання стінок виробу на звороті шви заліплені глиною та заглажені пальцями. До верхніх країв вівтарика приєднувалася виготовлена вручну перетинка, що утворювала жертвне місце. По сирій глині на лицьовій частині заглажено було ділянку над дентикулом, тобто тут рельєфного декору не передбачалося. Натомість ці ділянки були вкриті червоною фарбою, а пальмета на куті — блакитною. Фарба наносилася безпосередньо на глину, без ґрунтування обмазкою. На вцілілій ділянці карниза і дентикула залишки фарби не простежуються. Дентикул має нечіткий рельєф, очевидно, виконаний у спрацьованій формі, він дещо зміщений пальцями при виготовленні виробу. Прикрашення аналогічних вівтариків фарбою трапляється вкрай рідко.

41. Верхній кут вівтарика (О-55/3524). Рис. 9: 15.

Ботрос, глиб. 6,5—7,1 м.

Вис. 4,2 см, довж. стінок 5,5 і 2,6 см. Глина світло-коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками випаленої органіки й слюди.

Уціліла кутова верхня частина вівтарика із зображенням пальмети й дентикула, а також основа оббитого жертвовного місця. Уздовж шва з'єднання по стінці виробу зроблено дві майже вертикальні криві лінії тонким негострим інструментом. До верхніх країв вівтарика приєднувалася виготовлена вручну увігнута перетинка, що утворювала жертвне місце. Після цього формувався верхній край виробу, глина загиналася всередину вздовж стінки, а також край вирівнювався притисканням до горизонтальної поверхні. У процесі виробництва постраждав рельєфний орнамент на ділянці над карнизом. Більша його площа заглажена, завитки, які залишилися, сплюснуті. Також загнутий донизу край карниза на куті вівтарика, втратила рельєф пальмета над ним. Карниз складався з трьох частин, центральна з яких прикрашена дентикулом. Ділянка над карнизом має вис. 2,1 см.

42. Верхній кут вівтарика (О-55/3590). Рис. 9: 3.

Ботрос, глиб. 6,5—7,1 м.

Вис. 3,2 см, довж. стінок 2,9 і 2,9 см. Глина відшаровується, світло-коричнева, з домішками більш окисленої глини й кварцу, значною кількістю слюди.

Уціліла кутова верхня частина вівтарика із зображенням пальмети й дентикула, верхівка пальмети, а також верхній шар глини на лицьовій стороні оббитий. У куті з'єднання стінок на звороті шов між ними було заліплено глиною та заглажено пальцями. Рельєф нечіткий через втрату верхнього шару глини.

43. Верхній кут вівтарика (О-55/3215). Рис. 9: 2.

Ботрос, глиб. 4,75—5,05 м.

Вис. 4,3 см, довж. стінок 2,5 і 2,1 см. Глина світло-коричнева, з незначними домішками білого кольору й слюди.

Уціліла кутова верхня частина вівтарика із зображенням пальмети й дентикула, а також основа оббитого жертвовного місця. Після виготовлення у формі у куті з'єднання стінок на звороті шов було заліплено глиною та заглажено пальцями. На зовнішній стороні видно нестиковані краї карниза. До верхніх країв вівтарика приєднувалася виготовлена вручну увігнута жертвне місце. Після цього вирівнювався верхній край виробу притисканням до горизонтальної поверхні. У процесі виробництва постраждав рельєф кутової пальмети. Орнамент на полях біля пальмети не проглядається. Також приплюснута виступи дентикула. Карниз складався з трьох частин, центральна з яких прикрашена дентикулом. Ділянка над карнизом має вис. 2,2 см.

44. Верхній кут вівтарика (О-55/3616). Рис. 9: 16.

Ботрос, глиб. 6,5—7,1 м.

Вис. 2,5 см, довж. 3,7 см. Глина відшаровується, світло-коричнева, з домішками більш окисленої глини й слюди.

Фрагмент оббитий з усіх сторін. Уціліла центральна частина однієї з чотирьох стінок із зображенням карниза з дентикулом та завитків над ним. Верхній шар глини оббитий на більшості лицьовій поверхні виробу. У процесі приєднання деталі до інших частин постраждав рельєфний орнамент на ділянці над карнизом. Він був заглажений, завитки, які залишилися, сплюснуті.

45. Верхня частина вівтарика (О-56/2795). Рис. 9: 4.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 3,1 см, шир. сторін 6,7 см і 1,7 см. Глина світло-коричнева, з домішками кварцу й слюди. Внутрішня сторона вкрита золою.

Уціліло два верхніх кути вівтарика з прикрасою у вигляді карниза з дентикулом між ними. Верхній край оббитий, а також майже вся лицьова поверхня глини — об-

биті. На куті з'єднання видно шматки доліпленої глини для зміцнення шва. Внутрішня поверхня загладжувалася пальцями. Перетинка між з'єднаними сторонами оббита разом з верхнім краєм виробу. На кутах він був прикрашений пальцями, невеликий фрагмент однієї з них видно на вцілілому верхньому шарі глини. Карниз та дентикул з оббитою поверхнею видно лише в обрисах. Зважаючи на залишки золи у верхній частині, можна припустити, що виріб був в ужитку і на ньому здійснювали розкурювання, зокрема ефірних олій. Однак не виключено, що це сліди вогню всередині ботроса, вже після потрапляння туди фрагмента.

46. Верхня частина вівтарика (О-56/2775). Рис. 9: 6. Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 4,0 см, шир. сторін 6,0 см і 2,2 см. Глина світло-коричнева, з домішками вигорілої органіки та слюди.

Уцілів верхній кут вівтарика і більша частина сторони з прикрасою у вигляді кутової пальмети та карниза з дентикулом. На куті з'єднання зсередини видно шматки доліпленої глини для загладжування шва, ззовні — зміщено виступи дентикула. Внутрішня поверхня загладжувалася пальцями. Перетинка між з'єднаними сторонами оббита, на її основі сліди вирівнювання пальцями й інструментом. Лише в обрисах видно пелюстки кутової пальмети, ділянка біля неї заглажена і не містить орнаменту. Вівтарик вгорі прикрашений складно профільованим карнизом із рядом дентикула, доволі чітко показаним в рельєфі на більш вцілілій стороні.

47. Фрагмент верхньої частини вівтарика з дентикулом (О-56/2778). Рис. 9: 9.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 3,2 см, довж. 4,4 см, вис. рельєфу 0,9 см. Глина світло-коричнева, з домішками кварцу й слюди. На зовнішній поверхні сліди білої обмазки.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить верхню частину вівтарика, ближче до лівого кута. Значна частина звороту оббита, верхній шар глини на лицьовій поверхні стерся майже повністю. Верхня частина вівтарика була прикрашена карнизом і орнаментом у вигляді завитків над ним. Цей орнамент виконаний в низькому рельєфі, вціліла його нижня частина. Профіль карниза вцілів повністю, він складається з трьох частин, центральну з яких становить дентикул. Рельєф втратив чіткість через оббитий верхній шар глини.

48. Фрагмент верхньої частини вівтарика з дентикулом (О-56/2773). Рис. 9: 10.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,4 см, довж. 4,5 см, вис. рельєфу 1,0 см. Глина світло-коричнева, з домішками білого кольору й слюди.

Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить верхню частину вівтарика, ближче до лівого кута. Зворот вирівнювався пальцями, на місці з'єднання з суміжною стороною — гострим інструментом. Верхня частина вівтарика була прикрашена карнизом і орнаментом у вигляді завитків над ним. Цей орнамент виконаний в низькому рельєфі, приплюснутий після виготовлення у формі, вціліла його нижня частина. Профіль карниза вцілів повністю, він складається з трьох частин, центральну з яких становить дентикул. Верхній виступ дещо зміщений вниз. Рельєф втратив чіткість через оббитий верхній шар глини.

49. Фрагмент верхньої частини вівтарика: дентикул (О-56/2779). Рис. 9: 11.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,0 см, шир. 2,5 см, вис. рельєфу 0,9 см. Глина світло-коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками кварцу, органіки, незначними — слюди.

Зберігся незначний фрагмент теракоти з дентикулом, верхній шар глини лицьової сторони вцілів на деяких ділянках. Зворот на цій ділянці вирівнювався пальцями. Є

сліди загладжування поверхні між кутами вівтарика. Під цією ділянкою, як і на всіх подібних виробках, виступав карниз, а під ним — дентикул.

50. Фрагмент верхньої частини вівтарика: дентикул (О-56/3246). Рис. 9: 5.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,2 см, шир. 2,1 см, вис. рельєфу 0,9 см. Глина коричнева, з домішками білого кольору.

Зберігся незначний фрагмент кута вівтарика, оббитий з усіх сторін, верхній шар глини лицьової сторони втрачено, зворот оббитий майже повністю. Теракота виготовлена у формі. Профіль карниза видно лише в обрисах, зважаючи на оббиту поверхню виробу. Він складався з трьох виступів, центральний з яких був прикрашений дентикулом. Виріб украй фрагментарний, інтерпретувати можливо завдяки численним аналогам, знайденим в тому самому контексті.

51. Фрагмент верхнього кута вівтарика (О-56/2221). Рис. 9: 17.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 3,9 см, довж. сторін 3,1 і 3,0 см. Глина світло-коричнева, з незначними домішками кварцу й слюди.

Уціліла внутрішня частина верхнього кута вівтарика, поверхня зовнішньої сторони повністю оббита. Від зображення у формі не зберіглось нічого. На звороті видно сліди процесу виготовлення вівтарика: з'єднання суміжних сторін в куті, заліплення шва й вирівнювання його глиною. Після цього до верхнього краю виробу було приєднано окремо виготовлене жертвне місце. Від нього вціліла основа на стінках вівтарика. Поверхня внутрішньої сторони вирівнювалася лише пальцями, верхнього краю виробу — притисканням до горизонтальної поверхні. Зважаючи на подібність розмірів та техніки виготовлення, можна впевнено припускати, що фрагмент належав аналізованому типу вівтариків.

52. Нижній кут вівтарика (О-55/3797). Рис. 10: 2.

Ботрос, глиб. 7,55—8,0 м.

Вис. 1,6 см, шир. 3,4 і 2,0 см. Глина світло-коричнева, на зламі — темно-оранжева, з домішками білого кольору.

Кут відбитий від бази вівтарика, на одній із двох вцілілих сторін оббитий верхній шар глини з рельєфним зображенням. Стик між двома стінками виробу заглажено пальцями й вирівняно гострим інструментом. Загладжувалася горизонтальними рухами також ділянка під орнаментом з ов. Уціліли ови, що пояском прикрашали нижню частину олта вівтарика рика, втратили чіткість зображення після випадкових притискань пальцями при з'єднанні частин виробу.

53. Нижній кут вівтарика (О-55/3706). Рис. 10: 1.

Ботрос, глиб. 7,10—7,55 м.

Вис. 1,7 см, шир. 3,0 і 2,1 см. Глина світло-коричнева, з домішками білого кольору й слюди.

Кут відбитий від бази вівтарика, на одній із двох вцілілих сторін оббитий верхній шар глини з рельєфним зображенням. Стик між двома частинами виробу вирівняно гострим інструментом. Загладжувалася ділянка під орнаментом з ов. Вціліло кілька ов зі стрілками між ними, що пояском прикрашали нижню частину вівтарика, а також лінія над ними, безпосередньо над якою розташовувалася міфологічна сцена. Їхній рельєф подвійний, ніби при виготовленні глину не один раз втискали у форму.

54. Фрагмент основи вівтарика з рядком ов (О-55/3767+О-56/2786). Рис. 10: 6.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 1,5 см, шир. повністю вцілілої сторони 7,4 см, іншої — 3,2 см. Глина світло-коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками білих частинок, більш окисленої глини й слюди.

Склесний із двох фрагментів. Уціліла частина основи вівтарика з двома кутами й частиною ще однієї сторони.

Зсередини шви з'єднань суміжних сторін заглажені пальцями, після чого вся внутрішня поверхня вирівнювалася зрізанням значного шару глини гострим інструментом. На лицьовій стороні ділянка під овами також загладжувався. Ови показані чітким рельєфом, доволі тонким в центральній частині вцілілої сторони. На кутах вони змазані, очевидно, внаслідок роботи над приєднанням до інших частин вівтарика.

55. Фрагмент нижньої частини вівтарика (О-56/2783). Рис. 10: 5.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 1,7 см, шир. 4,2 см, товщ. 2,0 см. Глина світло-коричнева, оранжева на зламі, з прошарком сірого посередині, з дрібними домішками вапняку.

Уцілів фрагмент основи однієї зі сторін вівтарика біля лівого кута, прикрашеної рядком ов. Зображення виконане у формі. В куті з'єднання з суміжною стороною було заліплене глиною та вирівняно гострим інструментом. Незначне підправлення інструментом зроблено також на лицьовій стороні. Нижній край вирівнювався зрізанням поверхні. У процесі виготовлення постраждало зображення ов: вони мають дещо зміщені краї, приплюснутий рельєф, вкритий відбитками пальців, якими розгладжували поверхню.

56. Фрагмент нижньої частини вівтарика (О-56/2308). Рис. 10: 3.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 3,2 см, шир. 2,1 см, товщ. 0,6 см. Глина коричнева, з домішками кварцу, більш окисленої глини, слюди.

Уцілів фрагмент однієї зі сторін вівтарика з нижнім краєм, прикрашеним рядком ов та ділянкою з оббитою міфологічною сценою. Зворот вирівнювався пальцями й гострим інструментом. Рельєф зображення ов втратив чіткість через частково оббитий верхній шар глини, який на ділянці вище основи втрачений, тож ідентифікувати зображення рельєфної сцени неможливо.

57. Фрагмент вівтарика: кут (О-56/3114). Рис. 10: 7.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,3 см, довж. сторін 3,2 і 2,6 см. Глина відшаровується, світло-коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками кварцу, незначними — слюди.

Уцілів фрагмент основи вівтарика на ділянці кута. Поверхня лицьової сторони оббита майже повністю, від ряду ов вціліло зображення однієї. Стерся також верхній шар глини нижнього краю. У куті з'єднання із суміжною стороною було заліплене глиною та вирівняне гострим інструментом. Зображення ов зі стрілками між ними розмите навіть на вцілілій ділянці.

58. Фрагмент основи вівтарика з орнаментом у вигляді ов (О-55/2988). Рис. 10: 4.

Ботрос, глиб. 4,0—4,4 м.

Вис. 3,0 см, шир. 5,5 см, вис. рельєфу 1,7 см. Глина бежева, з грубими домішками чорного кольору й дрібними — слюди.

Фрагмент містить нижню кутову частину вівтарика, прикрашену іонічним кіматієм. Цей кут непрямої, утворе-

ний після з'єднання з іншою стороною виробу. Внутрішня сторона загладжувалася зрізанням верхнього шару глини гострим інструментом. Нижній край округлий, вирівнювався пальцями. Зображення ов чітке, однак втратило тонкість, ближче до кута деталі змазані. Угорі фрагмент оббитий на ділянці горизонтального виступу над овами, тож зображення в центральній частині вівтарика не вціліло.

59. Фрагмент жертвового місця вівтарика (О-56/2764). Рис. 11: 2.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 2,0 см, довж. сторін 4,9 і 3,8 см. Глина світло-коричнева, з прошарком сірого посередині, з домішками кварцу й слюди.

Уцілів верхній кут вівтарика з фрагментом жертвового місця. Деталь виготовлена вручну. Приєднувалася до верхніх країв зібраного з чотирьох деталей виробу. Від цього краю зберіглася частина біля кута на довж. 2,0 см. Край і зовнішня поверхня виробу загладжувалися пальцями. Поверхня зовнішньої сторони майже повністю оббита. На жертвовому місці немає слідів золи. Зважаючи на численні знахідки однакових вівтарів із міфологічними сценами, на відповідність розмірів та технології виготовлення, можна припустити, що фрагмент належав саме такому виробу.

60. Фрагмент жертвового місця вівтарика (О-56/2763). Рис. 11: 1.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 1,2 см, довж. сторін 4,7 і 3,3 см. Глина світло-коричнева, з домішками вапняку.

Уцілів кут від верхньої перетинки між сторонами вівтарика, що слугувала жертвним місцем. Деталь виготовлена вручну. Приєднувалася до верхніх країв виробу. Від цього краю зберіглася частина біля кута завдовжки 1,5 см. Край і зовнішня поверхня виробу загладжувалися пальцями. На поверхні зовнішньої сторони утворився горизонтальний виступ заввишки 1,1 см, який трапляється на багатьох з аналізованих вівтариків. На жертвовому місці немає слідів золи.

61. Фрагмент жертвового місця вівтарика (О-56/3100). Рис. 11: 3.

Ботрос, глиб. 5,8—8,0 м.

Вис. 1,0 см, довж. сторін 4,2 і 3,5 см. Глина світло-коричнева, з домішками вапняку.

Уцілів кут від жертвового місця вівтарика. Деталь було виготовлено вручну. Приєднувалася до верхніх країв зібраного з чотирьох деталей виробу. Поверхня майже не загладжувалася, характер її обробки мало відрізняється від внутрішньої сторони. Увігнута форма й загнуті вгору краї нагадують форму подібних фрагментів жертвних місць вівтариків. Зважаючи на численні знахідки однакових вівтарів із міфологічними сценами, на відповідність розмірів та технології виготовлення, можна припустити, що фрагмент належав саме такому виробу. На жертвовому місці немає слідів золи.

Леви, Е. И. 1970. Описание терракот теменоса. Свод археологических источников, вып. Г1-11, ч. I, с. 42-49.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1955. Отчет Ольвийской археологической экспедиции ЛОИИМК АН СССР за 1955 год (Агора. Участки: "М" и "Е"). *Науковий архів ІА НАН України*, ф. 64, 1955/9г.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1956. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИИМК АН СССР в 1956 г. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. 64, 1956/10.

Савельева, Е. 2021. Форма для изготовления арулов из Тиры. *Tyragetia*, vol. XV [XXX], nr. 1, с. 233-238.

Фармаковский, Б. 1912. Раскопки на холме, в центре городской территории Ольвии догетского периода (раскопы VI и VII). *Открытие Археологической комиссии за 1908 г.* Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, с. 48-84.

Алексеева, Е. М. 1997. *Античный город Горгиптия*. Москва: Эдиториал УРСС.

Денисова, В. И. 1981. *Коропластика Боспора (по материалам Тиратаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы)*. Ленинград: Наука.

Клейман, И. Б. 1980. Терракоты из раскопок Тиры 1970—1977 гг. В: Карышковский, П. О. (ред.) *Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР*. Київ: Наукова думка, с. 96-103.

Ильина, Т. А., Муратова, М. Б. 2008. Вотивные терракоты из дворцового храма на акрополе Пантикапея. *Древности Боспора*, 12, с. 287-339.

Леви, Е. И. 1959. Терракоты из цистерны ольвийской агоры. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, 74, с. 9-19.

- Фонь-Шгернь, Э. О. 1902. Ваза съ рельефными украшениями из Ольвии. *Известия Археологической комиссии*, вып. 3, с. 93-113.
- Шевченко, А. В. 1995. Терракотовые алтарики из Херсонеса. *Древности—1995. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков: АО “Бизнес Информ”, с. 156-159.
- Шевченко, А. В. 2016. *Терракоты античного Херсонеса и его ближайшей сельской округи*. Симферополь: Наследие тысячелетий.
- Шевченко, Т. М. 2021. Моделі жертвників з Ольвії. В: Литовченко, С. Д., Сорочан, С. Д. (ред.). *Laurea III. Наукові читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва: «Античний світ і середні віки»*. Харків: “Контраст”, с. 32-36.
- Barrett, C. E. 2011. *Egyptianizing Figurines from Delos*. (Columbia Studies in Classical Tradition. Vol. 36). Leiden; Boston.
- Besques, S. 1971. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs grecs en terre cuite grecs, étrusques e romains*. III: Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure. Vol. 1. Paris: Musées Nationaux.
- Bilde, P. G. 2004. Reflexions on a group of terracotta altars with representations of Greek gods. *Romania — cultural contacts through centuries*. Stockholm, с. 1-8.
- Bilde, P. G. 2005. The Olbia Situla Revisited. В: Зуев, В. Ю. (отв. ред.). *Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа*, с. 207-216.
- Burr Thompson, D. 1962. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, II C. The Satyr Cistern. *Hesperia*, XXXI, p. 244-262.
- Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. (Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938. Supplementary Monograph. 3). Princeton: Princeton University Press.
- Buzoianu, L., Bărbulescu, M. 2008. *Albești*. (Monografie arheologică. I). Constanța: Muzeul de istorie națională și arheologie. Bibliotheca Tomithana, IV.
- Davidson, G. R. 1952. The Minor Objects. *Corinth*. Vol. XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Merker, G. S. 2000. *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Period* (Corinth, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey: The Athenian School of Classical Studies at Athens.
- NY Carlsberg... 1907. *NY Carlsberg Glyptotek. Billedtavler til kataloget over antike kunstværker*. Kjøbenhavn: Vilhelm Trydes Boghandel.
- Panait-Birzescu, F., Sirbu, V., Gluzsek, I. 2019. *Catalogue of Greek Terracottas and Pottery from Callatis and Histria in the Carol I Museum of Brăila*. Brăila: Istros Publishing House.
- Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten*. Teil I. Die figurlichen Terrakotten. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Sümer, A., Turgut, H. Z. 2010. Amisos (eski Samsun) pişmiş toprak eserleri İstanbul arkeoloji müzeleri'nden yayınlanmamış örnekler. *Anadolu Araştırmaları*, 17 (2), p. 85-123.
- Töpperwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon*. (Pergamensische Forschungen. Band 3). Berlin: Walter de Gruyter.
- Vafopoulou-Richardson, C. E. 1991. *Ancient Greek Terracottas*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Vogeikoff-Brogan, N. 2000. Late Hellenistic Pottery in Athens. A new deposit and further thoughts on the association of pottery and societal change. *Hesperia*, 69, p. 293-333.
- Wuilleumier, P. 1929. *Brule-parfums en terre cuite. Melanges d'archeologie et d'histoire*, XLVI, p. 68-76.
- Yavis, C. G. 1949. *Greek Altars. Origins and Typology*. Saint Louis: Saint Louis University Press.

Tetiana M. Shevchenko

PhD in History, Senior Research Fellow of the Scientific Repository Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashvchenko@yahoo.com

CLAY MINIATURE ALTARS FROM OLBIA

Arulae bearing four standard relief scenes on their sides are discussed in the paper and mapped on the area of their spread in Pontic region. Their origin is being discussed for almost a century. According to number of finds, Southern Italy was believed to be the place of their production, while according to the analogies on mouldmade pottery it was Athens. However, a find of such item made of imported clay in Athens, as well as quantitative prevailing of them in the Black Sea region allow presuming the additional centres of their production.

Most of published here terracottas from Olbia were found in a botros at the Central temenos where a coroplast's workshop had functioned. No mould for arulae production was discovered there, but their significant number, the variations in décor and size of the upper part, finds of smaller size arulae of the next generation of mould, as well as manufactural techniques peculiar for Olbian coroplastics of the 2nd century BC allow presuming the local production of these items.

It is revealed that the height of the area above the denticule between the palmettes depended on processing by hand and varied significantly. It means that such an indicator as size of the altars should not be considered as decisive in determining of their origin.

The publication of Olbian finds brings corrections also into the discussion on the interpretation of relief scenes on the altars. There are various versions of attributing the kitharode and a god with a trident, as well as their companions. Temples of Zeus an Apollo functioned at the temenos where the published items were found. Relief scenes on analyzed arulae at least for habitants of Olbia depicted the gods worshipped here. The god with a trident was Zeus for them, not Poseidon, while the god with a kithara was Apollo, not Orpheus. Accordingly, the order of personages on such thymiateria for Olbian worshippers was as following: Zeus, Nike, Dionysus and Apollo.

Images of various gods on a single item could reflect the need to worship many gods at once during the cultic practices at home. The arulae could be produced within the sacral precinct for the needs of family cults, as they are often found in houses. Probably the very scenes as a set of main cults were the reason of rapid spread of such arulae in the Greek world.

Key words: Hellenistic period, Olbia Pontica, terracotta, altar, thymiaterion, botros.

References

- Alekseeva, Ye. M. 1997. *Antichnyi gorod Gorgippiia*. Moskva: Editorial URSS.
- Denisova, V. I. 1981. *Koroplastika Bospora (po materialam Tiritaki, Mirmekii, Ilurata i selskoi usadby)*. Leningrad: Nauka.
- Kleiman, I. B. 1980. Terrakoty iz raskopot Tiry 1970-1977 gg. In: Karyshkovskii, P. O. (ed.). *Issledovania po antichnoi arkhologii yugo-zapada Ukrainskoi SSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 96-103.
- Irina, T. A. Muratova, M. B. 2002. Votivnye terrakoty iz dvortsovogo khrama na akropole Pantikapeia. *Drevnosti Bospora*, 12, p. 287-339.
- Levi, E. I. 1959. Terrakoty iz tsysterny olviiskoi agory. *Kratrie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kultury*, 74, p. 9-19.
- Levi, E. I. 1970. Opisanie terrakot temenosa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. 71-11, part I, p. 42-49.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1956. *Otchet Olviiskoi ekspeditsii LOIIMK AN SSSR za 1955 god (Agora. Uchastki: "M" o "E")*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1955/9r.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1956. *Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIIMK AN SSSR v 1956 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1956/10.
- Savelieva E. The Mould for Making Arulae from Tyras. *Tyragetia*, vol. XV [XXX], nr. 1, p. 233-238.
- Farmakovskii, B. 1912. Raskopki na kholme, v tsentre gorodskoi territorii Olvii dogetsogo perioda (raskopy VI I VII). *Otkrytiia Arkheologicheskoi komissii za 1908 g.* Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov, p. 48-84.
- Fon-Shtern, E. O., 1902. Vaza s reliefnymi ukrasheniami iz Olvii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, vol. 3, p. 93-113.
- Shevchenko, A. V. 1995. Terrakotove altariki iz Khersonesa. *Drevnosti – 1995. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik. Kharkiv: AO "Biznes Inform"*, p. 156-159.
- Shevchenko, A. V. 2016. *Terrakoty antichnogo Khersonesa i ego blizhaishei selskoi okrugy*. Simferopol: Nasledie tysiacheletii.
- Shevchenko, T. M. 2021. Modeli zhertovnykiv z Olvii. In: Lytovchenko, S. D., Sorochan, S. D. (eds.). *Laurea III. Naukovi chytannia pamiaty profesora Volodymyra Ivanovycha Kadeieva: "Antychnyi svit i seredni viky"*. Khariv: "Kontrast", p. 32-36.
- Barrett, C. E. 2011. *Egyptianizing Figurines from Delos*. (Columbia Studies in Classical Tradition. Vol. 36). Leiden; Boston.
- Besques, S. 1971. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs grecs en terre cuite grecs, étrusques e romains*. III: Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure. Vol. 1. Paris: Musées Nationaux.
- Bilde, P. G. 2004. Reflexions on a Group of Terracotta Altars with Representations of Greek Gods. *Romania — Cultural Contacts Through Centuries*. Stockholm, p. 1-8.
- Bilde, P. G. 2005. The Olbia Situla Revisited. In: Zuev, V. Iu. (exec. ed.). *Bosporskii fenomen. Problema sootnosheniia pismennykh i arkheologicheskikh istochnikov. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 207-216.
- Burr Thompson, D. 1962. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, II C. The Satyr Cistern. *Hesperia*, XXXI, p. 244-262.
- Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. (Troy. Excavations Conducted by the University of Cincinnati. 1932-1938. Supplementary Monograph. 3). Princeton: Princeton University Press.
- Buzoianu, L., Bărbulescu, M. 2008. *Albești*. (Monografie arheologică. I). Constanța: Muzeul de istorie națională și arheologie. Bibliotheca Tomithana, IV.
- Davidson, G. R. 1952. The Minor Objects. *Corinth*. Vol. XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Merker, G. S. 2000. *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Period* (Corinth, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey: The Athenian School of Classical Studies at Athens.
- NY Carlsberg... 1907. *NY Carlsberg Glyptotek. Billedtavler til kataloget over antike kunstværker*. Kjøbenhavn: Vilhelm Trydes Boghandel.
- Panaït-Birzescu, F., Sirbu, V., Gluzsek, I. 2019. *Catalogue of Greek Terracottas and Pottery from Callatis and Histria in the Carol I Museum of Brăila*. Brăila: Istros Publishing House.
- Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten*. Teil I. Die figurlichen Terrakotten. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Sümer, A., Turgut, H. Z. 2010. Amisos (eski Samsun) pişmiş toprak eserleri İstanbul arkeoloji müzzerleri'nden yayınlanmamış örnekler. *Anadolu Araştırmaları*, 17(2), p. 85-123.
- Töpperwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon*. (Pergamenische Forschungen. Band 3). Berlin: Walter de Gruyter.
- Vafopoulou-Richardson, C. E. 1991. *Ancient Greek Terracottas*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Vogeikoff-Brogan, N. 2000. Late Hellenistic Pottery in Athens. A new deposit and further thoughts on the association of pottery and societal change. *Hesperia*, 69, p. 293-333.
- Wuilleumier, P. 1929. Brule-parfums en terre cuite. *Melanges d'archeologie et d'histoire*, XLVI, p. 68-76.
- Yavis, C. G. 1949. *Greek Altars. Origins and Typology*. Saint Louis: Saint Louis University Press.